

পগলা ফাটক

আন্টন চেখভ'ৰ ৱাৰ্ড নং ৬ ৰ মুকলি অনুবাদ

অনুবাদঃ বিমল তাম

পৰিচয়

শ্ৰেষ্ঠ গল্প-লেখক হিচাপে বিশ্বজুৰি সুখ্যাতি লাভ কৰা সকলৰ অত্যন্তম কচ-সাহিত্যিক আণ্টেন চেখভৰ জন্ম ১৮৬০ চনত দক্ষিণ ৰুচিয়াৰ টাগানব'গ নামে ঠাইত। ১৮৮৪ চনত তেওঁ মস্কোৰপৰা 'মেডিচিন' বিষয়ত ডিগ্ৰী লাভ কৰে; কিন্তু ডাক্তৰি বৃত্তিতকৈ সাহিত্য-চৰ্চাতহে অধিক মনোযোগী হয়। ১৮৮০ চনত (ছদ্মনামত) চেখভৰ প্ৰথম গল্প প্ৰকাশ হয় যদিও ১৮৮৬ চনতহে তেওঁ সাহিত্য-জগতত প্ৰতিভাবান লেখক হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰে আৰু চুটি-গল্প লেখক, নাট্যকাৰ হিচাপে বিশ্ববিখ্যাত হৈ পৰে। তেওঁৰ ভালেমান চুটি-গল্প, উপন্যাস, নাটক বিশ্ব-সাহিত্যৰ আপুৰুগীয়া সম্পদ—সৰ্বকালৰ সৰ্বদেশৰে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ অতি আদৰৰ বস্তু। তাৰ ভিতৰত 'বাৰ্ড নাম্বাৰ চিফ', 'দি লেডি উইথ ডগ', 'দি এক্‌জাইল', 'দি কিচ', 'ষ্টেপ', 'আইভানভ' আদি উল্লেখযোগ্য। টলষ্টয়ৰ ভাষাত—“শিল্পী হিচাপে চেখভ অতুলনীয়, প্ৰকৃত জীৱন-শিল্পী। চেখভৰ ৰচনাবোৰ অকল কচবাসীৰ ওচৰতেই নহয়, পৃথিৱীৰ প্ৰত্যেক মানুহৰ ওচৰতেই সেইবোৰ বোধগম্য আৰু সগোত্ৰজ....”

চেখভৰ ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল—বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভঙ্গি, সূক্ষ্ম অন্তৰ্দৃষ্টি-সম্পন্ন, মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ, ব্যক্তি আৰু সমাজৰ মাজত সংঘাত, দুৰ্বল আৰু নিৰুপায়ৰ প্ৰতি সহানুভূতি, নিৰ্দোষ হাস্যৰস। ব্যক্তিচৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য দেখুৱাৰ সলনি মানৱ-চৰিত্ৰৰ সহায়ত জৈৱিক কামনা, ব্যক্তিৰ বেদনাৰ চিত্ৰহে তেওঁৰ ৰচনাত বেছি স্পষ্ট আৰু উজ্জল। স্বাভাৱিক পৰিবেশৰ মাজত চৰিত্ৰৰ মনস্তাত্ত্বিক আলোচনা, চৰিত্ৰবোৰৰ জীৱনৰ সৰু সৰু কথা বা ঘটনাৰ প্ৰতি সচেতনতা, মানুহৰ ক্ৰটি-বিচ্যুতিৰ নাইবা হা-হুমুনিয়াহৰ বিশ্লেষণ সঁচাকৈয়ে অন্তৰ্গম্ভীৰ্ণ। মেক্সিম গোর্কিৰ ভাষাত—“জীৱনক বুজিবলৈ শিকিবৰ কাৰণে চেখভৰ ৰচনা বহুকাল মানুহে পঢ়িব। তেওঁৰ ৰচনা স্নেহশীল হৃদয়ৰ বিষণ্ণ হাঁহিৰে উদ্ভাসিত, তেওঁৰ গল্পত সকলোতে জীৱন সম্বন্ধে প্ৰগাঢ় জ্ঞান পৰিব্যাপ্ত ..” সৰ্বোপৰি চেখভ আছিল আশাবাদী, তেওঁৰ আদৰ্শ আছিল বিশ্বৰ মানৱ-গোষ্ঠীৰ মাজত এখন সুস্থ, সভ্য, সমাজ গঠন। সেয়ে চেখভৰ ৰচনাসমূহ সাৰ্বজনীন।

তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ পুথিসমূহৰ অন্যতম 'ৱাৰ্ড নাম্বাৰ চিক্ল' এখন দাতব্য হাস্পতাল আৰু মানসিক চিকিৎসালয় অৰ্থাৎ পগলা ফাটকৰ পটভূমিত লিখা। ইয়াৰ মাজেৰে তেওঁ সমাজৰ আৰু কৰ্তৃপক্ষৰ তথা ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত ব্যক্তিসকলৰ দুৰ্নীতি, অবিচাৰ, অত্যাচাৰ আৰু মূৰ্খামিৰ এখন সুন্দৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। এঠাইত কৈছে—“এইখন সমাজত ন্যায়বিচাৰৰ কথা ভবাটো অবাস্তৱ—য'ত প্ৰতিটো অত্যাচাৰ যুক্তিসঙ্গত আৰু প্ৰয়োজনীয় বুলি গণ্য হয়, য'ত পুতৌৰ সলনি পোৱা যায় প্ৰতি-হিংসাৰ বিক্ষোভ আৰু ঘোৰ অসন্তোষ। ..জেলখানা, পগলা ফাটক ইত্যাদিবোৰ আছে কাৰণেই সেইবোৰ পূৰ্ণ কৰিবলৈ মানুহৰ দৰকাৰ....”

আচলতে পগলা কোন? পগলা ফাটকত আটক কৰি ৰখা সৰল মানুহবোৰ নে সুস্থ মানুহৰ বেগ ধৰি থকা মূৰ্খ, স্বার্থলোলুপ, স্বেচ্ছাচাৰী পগলা ফাটকৰ পৰিচালকসকল....” সেয়ে খেদ কৰি আকৌ কৈছে—

“জগত জুৰি পগলামি, মূৰ্খামি আৰু চিন্তা-শক্তিৰ অভাৱ দেখি মোৰ মন কিবা হৈ পৰিছে।...” কিন্তু আশাবাদী চেখেভে বিশ্বাস কৰিছিল সকলো অন্যায়, অবিচাৰ, অত্যাচাৰ আৰু মূৰ্খামি এদিন নিৰ্মূল হব, পৃথিৱীত প্ৰতিষ্ঠিত হব এক সত্য, সুন্দৰ, সুস্থ-সভ্য মানৱ-সমাজ। সেয়ে তেওঁ অকুণ্ঠ-চিত্তে ঘোষণা কৰিছে—“জীৱনৰ অকণোদয় এদিন নিশ্চয় হব, সত্যৰ জয় অনিবাৰ্য; আৰু আমিও সেই পোহৰৰ পৰণ অৱশ্যেই পাম ...বন্ধুসকল আগুৱাই ব'লা ..”

কলিকতা

—বিমল নাথ

১৯-৬-৬৪

দীৰ্ঘ বছৰৰ পিছত, কিতাপ প্ৰকাশৰ জৰিয়তে অসমীয়া সাহিত্যৰ সেৱাত ব্ৰতী গুৱাহাটী 'গ্ৰন্থপীঠ'ৰ স্বহাধিকাৰী শ্ৰীনীহাৰেন্দ্ৰ চৌধুৰীৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত এয়া 'পগলা ফাটক'ৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ।

গুৱাহাটী, ১-৪-৮৮

—বিমল নাথ

ଅଗଳା ଫାଟକ

No excellent soul is exempt
from a mixture of madness

—*Aristotle*

প্ৰধান হাস্পতাল-ঘৰটোৰ গাতে লাগি থকা সকলো ঘৰটো । তাৰ চাৰিওকাষে বাৰ্ডক, চোৰাত আদি নানা বনৰীয়া গছৰ জোপোহা । চালৰ টিনপাতবোৰ মামৰে ধৰা, ওপৰৰ চিমনিটো ভাগি পৰিছে ; ঘৰৰ খটখটীটো ভগা-ছিগা,—তাত ঘাঁহ-শেলুৱৈ গজিছে । বেৰত ইটাৰ ওপৰত লগোৱা বিলাতী-মাটিৰ চিন ক'ৰবাতহে অকণ অকণ আছে । ঘৰটো হাস্পতাল-ঘৰৰ মুখামুখিকৈ অৱস্থিত ; পাছফালৰ পথাৰখন গজাল-লগোৱা ৰং-উঠিযোৱা-দেৱাল এখনেৰে ঘৰটোৰপৰা বেলেগ কৰি ৰখা হৈছে । ওপৰলৈ জোঙা হৈ ওলাই থকা গোঁজৰ শাৰী, দেৱাল আৰু সেই সকলো ঘৰটো এই আটাইবোৰৰ চেহেৰাত লাগি থকা বিষন্নতা আৰু হতাশাৰ ভাব আমাৰ সকলো জেলখানা আৰু হাস্পতালৰে বিশেষদৃশ্যৰূপ ।

চোৰাতৰ জোপোহাবোৰলৈ যদি তোমাৰ ভয় নালাগে, তেন্তে মোৰ লগতে সুৰসুৰীয়া বাটটোৱেদি সেই সকলো ঘৰটোলৈ আহা । এবাৰ জুমি চোৱা যাওক ভিতৰফালটো । সমুখৰ দুৱাৰখন মেলিলেই আমি এটা কৰিডোৰ পাওঁ । দুইফালে বেৰৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে, জুহালৰ ওচৰত হাস্পতালৰ আৱৰ্জনাৰ দ'ম । তুলা-ওলোৱা তুলি, ভঙা টাৰি, ফটা-ছিটা কাপোৰ-কানি, ফটা জোটা—সকলোবোৰ দ'ম কৰি ৰখা আছে ।

এই আৱৰ্জনাৰ দ'মৰ ওপৰত আৰাম কৰি বহি আছে নিকিটা —এতিয়া দাবোৱান, আগেয়ে চিপাহী আছিল । সদায় তাৰ মুখত

থাকে এটা চুৰট-পাইপ। তাৰ কোটৰ হাত দুটাত ৰং উঠি যোৱা কিছুমান আছে। ভোবোৱা চেলাউৰিয়ে তাৰ মদে-শোহা মুখখন আৰু বেছি কঠিন কৰি তুলিছে—মুখৰ ভাবটো ঠিক ভেড়াৰ পাল ৰখা কুকুৰৰ মুখৰ দৰে। নাকটো টিক্‌টিকীয়া ৰঙা। মানুহটো চুটি-চাপৰ, দেখাত পাতল কিন্তু চাল-চলনত এটা বেছ মাতব্বী ভাব। তাৰ হাতৰ মুঠিটো বাককৈয়ে ডঙৰ। এবিধ মানুহ আছে, সবল-বিশ্বাসী আৰু কৰ্মদক্ষ মানুহ—যিবিধৰ বুদ্ধি ভোটা; সিহঁতৰ কাৰণে দুনিয়াৰ শ্ৰেষ্ঠ পদাৰ্থ হৈছে নিয়ম-শৃঙ্খলা আৰু আটাইতকৈ ফলপ্ৰসূ বান্ধা উজ্জ্বল-মধ্যম কিল। নিকিটা হ'ল সেইবিধ মানুহৰ ভিতৰৰে এজন। বুকুত, পিঠিত, মুখত সি চকুমুদি ঘোচা মাৰে। তাৰ দৃঢ় বিশ্বাস, শৃঙ্খলা ৰক্ষাৰ কাৰণে ইয়াতকৈ ভাল উপায় আৰু নাই।

ইয়াৰপৰা আমি যাওঁ আহল-বহল এটা কোঠালৈ। এই কোঠাটো প্ৰায় গোটেই ঘৰটো জোৰা—মকল কৰিডোৰটো বাদে। দেৱালত নীলা-মটীয়াৰ বিচিত্ৰ পখৰা-চিত্ৰৰা ৰং, চালখন এলাকুৰে ক'লা, চিম্‌নি নাই, আগৰ দিনৰ পঁজাঘৰৰ দৰে। ইয়াৰপৰাই বুজিব পাৰি, জাবকালি ভিতৰত জলোৱা জুহুৰ ধোঁৱা ঘৰৰ বাহিৰ হব নোৱাৰে, এলাকু আৰু বিয়াক্ত বাষ্পৰ ধোঁৱাৰে কোঠাটো ভৰি পৰে। ভিতৰফালে লোহাৰ ৰড্‌ লগোৱা থিৰিকীবোৰ কদাকাৰ। মজিয়াখন খলপা-খলপে এৰোৱা আৰু ৰং যোৱা। গোটেই ঠাইডোখৰ গেলা কৰি, ধোঁৱা ওলোৱা লেম্প, উৰহ আৰু এমোনিয়াৰ বিচিত্ৰ গোস্কোৰে ভৰা; কোঠাটোত প্ৰথম সোমোৱতেই এই দুৰ্গন্ধৰ কাৰণে চিৰিয়া-খানাত সোমোৱা যেন হে লাগে।

তক্তাপোচবোৰ কুৰে মজিয়াত লগাই থোৱা। হাম্পতালৰ নীলা পোছাক আৰু পুৰণিকলীয়া নাইট-কেপ পিন্ধি কেইজনমান মানুহ এই বিচনাবোৰৰ ওপৰত বহি বা দীঘল দি শুই আছে। এইবিলাক মানুহ মানসিক বিকাৰগ্ৰস্ত।

ইহঁত গুঠতে পাঁচজন । ইহঁতৰ ভিতৰত এজন মাত্ৰ সম্ভ্ৰান্ত শ্ৰেণীৰ, বাকীবিলাক সাধাৰণ মানুহ । ছুৱাৰৰ একেবাৰে ওচৰৰ বিচনাখনত ওখ-পাখ লেতেৰা মানুহ এটাই হাতৰ তলুৱাত মূৰটো থৈ স্থিৰ দৃষ্টিৰে সমুখলৈ চাই বহি থাকে । তাৰ গৌফ বঙা । চকু ছটাও কান্দি কান্দি বঙা পৰিছে । দিনে-ৰাতিয়ে সি দুখত বিনায় ; তাৰ মাজতে কেতিয়াবা মূৰ জোকাৰে, কেতিয়াবা ছুমুনিয়াহ কাঢ়ে, কেতিয়াবা আকৌ বেজাৰসন্মত হাঁহি মাৰে । কাচিৎহে সি আনৰ লগত কথা পাতে, কাৰো কথাৰ কিন্তু উত্তৰ নিদিয়ে । খোৱাবস্তু দিলে যন্ত্ৰৰ দৰে খায় । অনবৰত অতি কষ্ট কৰি কাহি থকা আৰু কাহি কাহি বঙা হৈ উঠা চকু-মুখলৈ চাই বুজিব পাৰি তাক ক্ষয়বোগে ধৰিছে, হয়তো বেমাৰৰ এয় আৰম্ভনি ।

কাষৰ বিচনাখন জোঙা জোঙা দাড়ি আৰু নিগ্ৰোৰ দৰে ক'ল কেঁকোৰা চুলিৰে চুটি-চাপৰ আৰু দেখাত খতি ছট্‌কটীয়া স্মৃতিবাজ এজ বুঢ়াৰ । গোটেই দিনটো সি ইখন থিৰিকীৰপৰা সিখন থিৰিকীলৈ ঘূৰাঘূৰি কৰি থাকে বা বিচনাৰ ওপৰত ভৰি তুলি ভদ্ৰলোক হৈ বহি থাকে । কেতিয়াবা সি বুলফিন্স চৰাইৰ দৰে অনবৰত মুহুৰিয়া থাকে, কেতিয়াবা গুণ্‌গুণ্‌কৈ গান গায়, কেতিয়াবা কেৱল খিলখি কৰি হাঁহি থাকে । ৰাতিও তাৰ কাৰ্যকলাপ এনেকুৱাই—শিশুৰ দৰে ল'ৰামতীয়া আৰু দিলখোলা । বিচনাৰ ওপৰত বহি প্ৰাৰ্থনা কৰা অৰ্থাৎ ছুই হাতেৰে বুকুত ভুকুৱায় বা ছুৱাৰত খেপিয়াবলৈ ধৰে মানুহটো ইহুদী, টুপী সাজি পেট-প্ৰবৰ্তোৱা মানুহ, নাম মচেইকা কুৰি বছৰ আগতে তাৰ দোকানত জুই লাগি সকলো পুৰি যায় তেতিয়াৰপৰাই সি পগলা ।

৬ নং বোৰ্ডৰ একমাত্ৰ তাকেই বোৰ্ডৰ বাহিৰলৈ, আনকি হাস্পতাল কম্পাউণ্ড পাব হৈ ৰাস্তালৈও যাবলৈ দিয়া হয় । বহুত বছৰ ধৰি এই সুবিধা ভোগ কৰিছে । বোধকৰো মানুহটো অঁকৰা আৰু নিৰ্

প্ৰকৃতিৰ কাৰণেই । সি কাৰো একো অনিষ্ট নকৰে । তাৰোপৰি
বহুদিনৰেপৰা সি হাস্পাতালতেই আছে । গোটেই চহৰখনেই তাক
লৈ বং-তামোচা কৰে, সৰু সৰু ল'ৰা আৰু কুকুৰে বেৰি ধৰা তাৰ
আবিৰ্ভাৱ চহৰত এটা দৈনন্দিন ঘটনা । গাত হাস্পাতালৰ চোলা,
অদ্ভুত টুপী আৰু চেণ্ডেল পিন্ধি, কেতিয়াবা আকৌ শুদা ভৰিৰে আৰু
চোলাটোৰ তলত একো নিপিন্ধাকৈয়ে বাটে বাটে ঘূৰি ফুৰে, সৰু-
সুৰা দোকান আৰু ঘৰৰ নঙলামুখত গিয় হৈ কোপেক ভিক্ষা কৰে ।
ক'ৰবাত এটুকুৰা কটী, ক'ৰবাত অকণমান কুভাচ পায়, কোনোবাই
এটা কোপেক দিয়ে : তাকে লৈ পৰম তৃপ্তিৰে সি ঘূৰি আহে নিজ
বাহৰলৈ । সি খুজিমাগি অনা সকলো বস্তু নিকিটাই কাঢ়ি নিয়ে ।
কাঢ়ি নিয়ে, চিঞৰ-বাখৰ কৰে, খং কৰি তাৰ জেপকেইটা লুটিয়াই
পেলায়, ঈশ্বৰৰ নামত শপত খায় যে ইহুদীটোক আৰু কেতিয়াও সি
ৰাস্তাত ওলাবলৈ নিদিব—অনিয়ম-অনাচাৰৰ নিচিনা জঘন্য কাম
আৰু একো নাই ।

মচেইকাই সকলোকে সুখী কৰি ভালপায় । তাৰ সহবাসী-
বিলাকৰ কাৰোবাৰ পিয়াহ লাগিলে সি পানী আনি দিয়ে, মিহঁত
শুলে গাত কাপোৰ দি দিয়ে, প্ৰত্যেককে একোটাকৈ কোপেক
আনি দিয়ে আৰু সকলোকে নতুন টুপী সাজি দিম বুলি কথা
দিয়ে । তাৰ বাঁওফালে থকা পক্ষাঘাতগ্ৰস্ত মানুহজনক সিয়েই
চামুচেৰে খুৱাই দিয়ে । প্ৰাণৰ তাগিদত বা পুতৌ দেখুৱাবলৈ সি
এইবোৰ নকৰে । তাৰ সোঁফালে থকা সঙ্গী গ্ৰোমভৰ উদাহৰণ
সি অনুসৰণ কৰে, অনিচ্ছাসত্ত্বেও গ্ৰোমভৰদ্বাৰা সি প্ৰভাৱিত হয় ।

তেতিয়া বছৰ বয়সীয়া ডেকা ইভান দিমিত্ৰিচ গ্ৰোমভ সং-
পৰিয়ালৰ ল'ৰা । এসময়ত সি প্ৰাদেশিক চৰকাৰী অফিচত বেজিফ
আৰু চেফ্ৰেটাৰিৰ কাম কৰিছিল । বৰ্তমানে সি নিগ্ৰহ-আতঙ্কত
জুগিছে । হয় সি বিচনাত কুঁচিমুচি হৈ শুই থাকে নতুবা কোঠালীটোৰ

ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈকে এনেভাৱে অহা-যোৱা কৰি থাকে দেখিছে ধাৰণা হয় যেন স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ বাবে কিবা নিয়মহে পালন কৰিছে তাক কদাচিতহে বহি থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। সদায় এট দাক্ষণ উত্তেজনা আৰু উদ্বেগৰ মাজত থাকে। অজান অনিশ্চিত আতঙ্কত সি বিহ্বল। কৰিডোৰটোত সামান্য খচ্‌মচ্‌ শব্দ, বা পথাৰত কোনো শব্দ হোৱাৰ লগে লগে সি মূৰ দাঙি কাণ থিয় কৰি শুনে কোনোবা আহিছে নেকি? সিহঁতে তাকেই বিচাৰিছে নেকি? এনেবোৰ সময়ত, তাৰ চকুৱে-মুখে স্পষ্টৰূপে ফুটি উঠে তীব্ৰ ঘৃণা আৰু উৎকণ্ঠা।

তাৰ বহল শেঁতা বিষাদভৰা মুখখন মোৰ ভাল লাগে। দাপোণৰ দৰে তাত প্ৰতিবিম্বিত হৈছে অবিৰাম দ্বন্দ্ব আৰু ভয়ত পেপুৱা লগা তাৰ মনটো। তাৰ মুখৰ ভাব অদ্ভুত আৰু অন্তৰ্দ্বন্দ্ব, তথাপি, দাক্ষণ যন্ত্ৰণাৰ গভীৰ আলোড়নৰ ফলত মুখত ফুটি উঠা ৰেখাবিলাকৰ মাজত বুদ্ধি আৰু অনুভূতিৰ এটা ছাপ আছে। তাৰ চকুত সবল আৰু দৰদী মনৰ দীপ্তি। মানুহজনক সঁচাকৈয়ে মোৰ ভাল লাগে। একমাত্ৰ নিকিটাত বাদে সকলোৰে প্ৰতি ব্যৱহাৰত সি অমায়িক, সদয় আৰু সহানুভূতিশীল। কাৰোবাৰ হাতৰপৰা বৃতাম বা চামুচ পৰি গলে সি একেজাপে বিচনাৰপৰা নামি আহি তাক তুলি দিয়ে। ৰাতিপুৱা টোপনিৰপৰা উঠি প্ৰত্যেককে সি শুভেচ্ছা জনায়, ৰাতি প্ৰত্যেকৰপৰা বিদায় লৈহে শুবলৈ যায়।

মুখৰ অদ্ভুত ভঙ্গি আৰু সকলো সময়তে মানসিক উৎকণ্ঠাৰ উপৰি তাৰ বলিয়ালি এইদৰে প্ৰকাশ পায়: গোবুলি কেতিয়াবা সি চোলাটো গাত মেৰিয়াই লৈ থক্‌থক্‌ কৰে কঁপিবলৈ ধৰে; কঁপনিত তাৰ দাঁতে দাঁতে ঘঁহনি লাগে। তেতিয়া সি বিচনাবিলাকৰ মাজত আৰু কোঠালীটোৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ বেগাই অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰে—যেনিবা তেতিয়া তাৰ গাত ভীষণ জ্বৰহে উঠিছে।

হঠাতে এনেভাৱে থিয় হৈ তাৰ লগৰীয়াবিলাকৰ ফালে সি ঘূৰি
 চায় যেন সিহঁতক বৰ দৰকাৰী কোনো কথা কব ; কিন্তু পিছ-মুহূৰ্ত্ততে
 যেতিয়া বুজি পায় যে তাৰ কথা শুনিবলৈ বুদ্ধি আৰু ধৈৰ্য ইহঁত
 এজনৰো নাই, তেতিয়া অস্থিৰভাৱে মৰ জোকাৰি জোকাৰি সি
 আকৌ খোজকাঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰে । পিছ-মুহূৰ্ত্ততে কিন্তু তাৰ কথা
 কোৱাৰ প্ৰবল ইচ্ছাটোৱে সকলো বিচাৰ-বিবেচনাকেই তল পেলাই
 মূৰ দাঙি উঠে । তাৰ মুখৰ লেকাম খুলি যায়, আবেগত আগ্ৰহেৰে
 সি অবিৰাম বলকিবলৈ ধৰে । বোগীৰ প্ৰলাপৰ দৰে তাৰ কথা
 উদ্দাম আৰু অসংলগ্ন । প্ৰায়ে তাৰ কথাবোৰ বুজি পোৱা নাযায় ।
 কিন্তু তাৰ কথা আৰু কথাৰ সুৰৰ মাজত এনেকুৱা এটা বস্তু থাকে
 যিটোৱে মনক দস্তবমতে আলোড়িত কৰি তোলে । সি কথা কলে
 তাৰ ভিতৰত থকা প্ৰকৃতিস্থ আৰু অপ্ৰকৃতিস্থ—ছয়োটা মানুহৰ
 কথাই শুনিবলৈ পোৱা যায় । তাৰ প্ৰলাপবিলাক কাগজত লিখি
 প্ৰকাশ কৰা টান । সি কয় মানৱীয় নীচতা আৰু চাৰিওফালে চলি
 থকা অত্যাচাৰৰ বিষয়ে, যিহৰ গৰাহত পৰি সত্যৰ অপমৃত্যু হৈছে ।
 সি আৰু কয়, পৃথিৱীত এদিন যে কি সুন্দৰ জীৱনৰ আবিৰ্ভাৱ হব ।
 থিৰিকীৰ সোঁ লোহাৰ বড্‌বিলাকে তাক সদায় মনত পেলাই
 দিয়ে—যিবিলাকে নিৰ্যাতন কৰে সিহঁত কিমান মূৰ্খ, কিমান নিৰ্মম ।
 ইয়াৰ ফলত যিহৰ সৃষ্টি হয় সি যেন বহুত অসংলগ্ন বাজে গানৰ
 মানমিহলি ; গানবিলাক পুৰণি, অথচ আজিলৈকে কোনো এটাকে
 সম্পূৰ্ণকৈ গোৱা হোৱা নাই ।

প্ৰায় বাৰ বা পোন্ধৰ বছৰ আগতে
 গ্ৰোমভ নামেৰে এগৰাকী নিৰ্ভীক, অৱস্থাপন্ন ৰাজ-কৰ্মচাৰী চহৰৰ
 প্ৰধান আলিটোৰ দাঁতিত নিজ ঘৰত সুখে-শান্তিৰেই বাস কৰিছিল।
 চেৰগেই আৰু ইভান নামেৰে তেওঁৰ দুজন পুতেক আছিল। বিশ্ব-
 বিদ্যালয়ত তিনি বছৰ শিক্ষা সমাপ্ত কৰাৰ পিছত চেৰগেই ক্ষয়-
 ৰোগত আক্ৰান্ত হৈ মৰে; আৰু এই মৃত্যুৱেই গ্ৰোমভ-পৰিয়ালৰ
 লানি নিছিগা বিপদৰ আৰম্ভণি। চেৰগেইক সমাধিস্থ কৰাৰ
 এসপ্তাহৰ পিছত বুঢ়া ভদ্ৰলোকৰ বিৰুদ্ধে জালিয়াতিৰ আৰু তহবিল
 অপব্যৱহাৰৰ মোকদ্দমা ৰজু কৰা হ'ল; আৰু তাৰ কিছুদিনৰ
 পিছত জেল-হাস্পতালত টাইফাচ ৰোগত তেওঁ ইহলীলা সামৰিলে।
 তেওঁৰ ঘৰ-বাৰী আৰু সম্পত্তি নীলামত বিক্ৰী হৈ গ'ল। ইভান
 দিমিত্ৰিচ আৰু তাৰ মাকৰ কাৰণে জীৱিকাৰ কোনো উপায়
 নোহোৱা হ'ল।

দেউতাক জীয়াই থকা দিনলৈকে ইভান দিমিত্ৰিচে পিটাৰ্চবুৰ্গত
 থাকি বিশ্ববিদ্যালয়ত পঢ়া-শুনা কৰিছিল। নিজৰ খৰচৰ বাবে মাহেকত
 ৬০-৭০ কবলকৈ ঘৰৰপৰা সি পাই আছিল; অভাৱ কি বস্তু তাক
 নাজানিছিল। কিন্তু এতিয়া দুৰ্বিপাকত পৰি তাৰ জীৱন-ধাৰণৰ গতি
 সম্পূৰ্ণ সলনি কৰিবলৈ সি বাধ্য হ'ল। পুৰাৰপৰা ৰাতিলৈকে সি
 অবিৰামভাৱে পৰিশ্ৰম কৰিবলগীয়া হৈছিল। সামান্য অৰ্গৰ বিনিময়ত
 সি কাৰোবাক পঢ়ুৱাইছিল, দলিল-পত্ৰ আদি লিখি পইচা আৰ্জিছিল।

তথাপি সি ভোকত দিন কটাবলগীয়া হৈছিল, কাৰণ উপাৰ্জনৰ আটাইখিনি সি পঠিয়াই দিছিল তাৰ মাকলৈ । এই ধৰণৰ জীৱন ইভান দিমিত্ৰিচৰ সহ্য নহ'ল ; তাৰ মন ভাগি গ'ল, সি অসুস্থ হৈ পৰিল, পঢ়া-শুনা এৰি সি অৱশেষত ঘৰলৈ গুচি গ'ল । চহৰৰ তাৰ প্ৰভাৱশালী বন্ধুবিলাকৰ সহায়ত সি জিলা স্কুলত এটা শিক্ষকৰ কাম পালে ; কিন্তু কিছুদিন যোৱাৰ পিছতে সি বুজি পালে, সহকৰ্মীসকলৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাব পৰা নাই, ছাত্ৰবিলাকৰো মন পোৱা নাই । গতিকে সি সেই চাকৰি এৰি দিলে । ইপিনে তাৰ মাক ঢুকাল । প্ৰায় ছমাহ কামৰ অভাৱত নিবনুৱা অৱস্থাতে সি অকল কটী আৰু পানী খাই কটাবলগীয়া হৈছিল । অৱশেষত কাচাৰীত কেৰাণীৰ কামটো পালে । অসুস্থতাৰ কাৰণে তাক বৰখাস্ত নকৰালৈকে এই কামেই সি কৰি আছিল ।

কোনোদিনেই সি সবল স্ৰুঠাম নাছিল, আনকি ছাত্ৰ অৱস্থাতো নহয় । আগৰেপৰা সি খীণ, শেঁতাপৰা—অলপতে তাৰ পানী লাগে । খায় সি বৰ কম । ভাল টোপনি তাৰ নহয় । এগিলাচ মদ খায়েই চলং পলং কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে আৰু কান্দিবলৈ বা চিঞৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে । সাধাৰণ মানুহৰ লগত সি মিলাপ্ৰীতিৰে আছিল সঁচা, কিন্তু খঙাল স্বভাৱ আৰু সন্দেহবাদী মনৰ কাৰণে কাৰো লগত তাৰ আন্তৰিকতা নহৈছিল । বন্ধু বুলিবলৈ তাৰ কোনোৱেই নাছিল । চহৰৰ মানুহবিলাক তাৰ মানত দুচকুৰ কুটা আছিল । তাৰ মতে, সিহঁতৰ অগাধ মুখামি আৰু জানোৱাৰৰ নিচিনা সহজ জীৱনযাত্ৰাই তাৰ মন-প্ৰাণ বিযাক্ত কৰি তুলিছিল । তাৰ কণ্ঠস্বৰ তীব্ৰ আৰু কৰ্কশ, সি কথা কৈছিল চিঞৰি, আবেগেৰে—খঙত অথবা উচ্ছ্বাস বা বিস্ময়ত, আৰু সদায়ে আন্তৰিকতাৰে সৈতে । যি কোনো বিষয়ে তাৰ সৈতে কথা পাতিলেই আলোচনাৰ গতি সি তাৰ নিজামতৰ বিষয়লৈ ঘৰাই নিয়ে : এই চহৰীয়া বা-বতাহত উশাহ বন্ধ হৈ যায়, ইয়াত

জীৱন আমনিলগা নিবস, সমাজত ওখ আদৰ্শ বুলিবলৈ একোৱেই নাট, সমাজে নিজৰ নিৰানন্দ নিবৰ্থক অস্তিত্বটোক মাথোন টানি লৈ গৈ আছে—মাৰপিট, কুৎসিত লাম্পটা আৰু ভঙামিৰ মাজতেই এই অস্তিত্ব জীৱন্ত হৈ উঠে। চয়তান বদ্‌মাইচবিলাকৰ খোৱা-পিন্ধাৰ অভাৱ নহয়, যিসকল সৎ তেওঁলোকৰহে মাথোন মুখত জুৰিলে পেটত নোজোৰে। এতিয়া দৰকাৰ স্কুল, স্থানীয় প্ৰগতিশীল বাতৰিকাকত, থিয়েটাৰ, সাধাৰণৰ বাবে নিয়মিত বক্তৃতা আৰু লগে লগে জ্ঞানী-গুণী মনীষী আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত সহযোগিতা। সমাজক জনাই দিব লাগিব যে এইবিলাক হৈছে তাৰ দোষ, দেখুৱাব লাগিব যে কিমান ভয়াবহ সমাজৰ এই অৱস্থা। দেশবাসী সম্বন্ধে তাৰ মতা-মতটো বেছ উগ্ৰ। তাৰ বঙৰ পাত্ৰত বগা আৰু ক'লাত বাদে আন ৰং নাই, বঙৰ কোনো সূক্ষ্ম প্ৰকাৰ-ভেদও নাই। তাৰ মতে মানুহ মাত্ৰ দুবিধ—সৎ আৰু অসৎ, ইয়াৰ মাজত আৰু কোনো স্তৰ নাই। নাৰী আৰু প্ৰেম সম্বন্ধে কথা কোৱাত তাৰ উৎসাহৰ অভাৱ নহৈছিল, যদিও নিজে সি কেতিয়াও কোনো নাৰাৰেই প্ৰেমত পৰা নাই।

তীব্ৰ যুক্তি প্ৰকাশ কৰা আৰু খঙাল মেজাজ সত্ত্বেও চহৰত তাক সকলোৱে ভাল পাইছিল, তাৰ অনুপস্থিতিত আদৰ কৰি তাক 'ভানিয়া' বুলি মাতিছিল। তাৰ মাৰ্জিত ৰুচি, সেৱাপৰায়ণতা, উচ্চ আদৰ্শ আৰু ন্যায়পৰায়ণতা—এইবোৰৰ লগতে তাৰ জীৰ্ণ পোছাক, ৰুগ্ন চেহেৰা আৰু পাৰিবাৰিক দুৰ্ঘটনা—এই আটাইবোৰৰ কাৰণে তাৰ প্ৰতি সকলোৰে আছিল প্ৰীতি আৰু সহানুভূতি; ইয়াৰ লগতে অৱশ্যে অলপ পুতৌও মিহলি হৈ নথকা নহয়। ইয়াৰ উপৰিও সি আছিল সুশিক্ষিত, তাৰ পঢ়া-শুনাৰ জ্ঞান আছিল অগাধ। মানুহে কোৱাকুই কৰিছিল, সি নজনা বিষয় নাই; তাক একপ্ৰকাৰ জীৱন্ত বিশ্বকোষ বুলি ভাবিছিল। সি কিতাপ বৰ ভাল পাইছিল। ক্লাবলৈ গৈ ঘণ্টাৰ পিছত ঘণ্টা ধৰি নিজৰ সৰু দাড়িকোছাত হাত বুলাই বুলাই যিদৰে কিতাপ আৰু

আলোচনীবিলাকৰ পাত লুটিয়াইছিল, তাৰ মুখলৈ চাই সহজে বুজি
পোৱা গৈছিল যিমান পঢ়িছে তাতকৈ বেছি সি আহৰণ কৰি লৈছে।
সেইবোৰ মনে মনে অলপ দকৈ ভাবি চাবলৈকো যেন তাৰ ধৈৰ্য
নাই। তাৰ কাৰণে পঢ়াটো একপ্ৰকাৰৰ ব্যাধিত পৰিণত হৈছিল,
কাৰণ, হাতৰ ওচৰত সি পাইছিল—যোৱা বছৰৰ কাকত বা পঞ্জিকাৰ
নিচিনা নীৰস পদাৰ্থও—সি সমান আগ্ৰহেৰে পঢ়িছিল। ঘৰত সি
সকলো সময়তে পঢ়িছিল বিচনাত শুই শুই।

শৰৎকালৰ এদিন পুৱাবেলিকা ইভান
 দিমিত্ৰিচে কোটৰ কলাৰটো ওপৰলৈ তুলি দি বোকা গচকি গচকি
 অলিয়ে-গলিয়ে গৈছিল এজন মানুহক কাচাৰীৰ পৰোৱানা জাৰি
 কৰিবলৈ । পুৱাৰফালে সাধাৰণতে তাৰ মেজাজটো ভাল নাথাকে
 সিদিনাখনো নাছিল । সমুখৰ গলিটোত সি দেখিবলৈ পালে হাত-কেৰেয়া
 লগোৱা দুজন মানুহক চাৰিজন চিপাহীয়ে পহৰা দি নিব ধৰিছে
 ইভান দিমিত্ৰিচে এনে ধৰণৰ দৃশ্য প্ৰায়ে দেখিবলৈ পায় । এইবোৰ
 দেখি প্ৰত্যেকবাৰেই তাৰ পুতৌ হয় আৰু অশান্তি বোধ কৰে । আৰু
 কিন্তু এই দৃশ্য দেখি তাৰ মনত সম্পূৰ্ণ বেলেগ এক অদ্ভুত ধৰণ
 ভাব উদয় হ'ল । কিয় জানো ইঠাং আজি তাৰ ধাৰণা হ'ল এ
 কয়দীবিলাকৰ নিচিনাকৈ তাকো এদিন হাত-কেৰেয়া লগাই বোকা
 ওপৰেদি টানি নি জেলখানাত সুমুৱালে কোনেও ধৰি ৰাখি
 নোৱাৰিব । পৰোৱানাখন জাৰি কৰি উভতি আহিবৰ সময়
 ডাকঘৰটোৰ ওচৰত এজন চিনাকি পুলিচ ইন্স্পেক্টৰৰ সৈতে দে
 হ'ল । ইন্স্পেক্টৰজনে শুভেচ্ছা জনাই তাৰ লগে লগে কেইখোজম
 গ'ল । গ্ৰোমভৰ কিন্তু মনত সন্দেহ হ'ল । ঘৰ আহি পোৱা
 পিছতো গোটেই দিনটো সেই কয়দী আৰু ৰাইফেলধাৰী চিপাহী
 বিলাকৰ কথা সি পাহৰিব নোৱাৰিলে । এটা অদ্ভুত ধৰণৰ মানসি
 অশান্তিৰ কাৰণে সি পঢ়া-শুনাও কৰিব নোৱাৰা হ'ল ; আন
 কোনোমতেই সি তাৰ মনটোক স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে । সন্ধিয়া

বস্তুও নজ্বলালে । কিভাবে তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি হাতকেৰেয়া লগাই
 জেলত সুমুৱাব সেই চিন্তাত তাৰ গোটেই বাতি টোপনি নহ'ল । সি
 জানিছিল, কোনো অপৰাধ সি কৰা নাই ! আৰু তাৰ দ্বাৰা যে
 চুৰি-ডকাইতি বা খুন-জখম কৰা অসম্ভৱ সেই কথা সি ন-দি কব
 পাৰিছিল । কিন্তু অনিচ্ছা সত্ত্বেও, দৈৱক্ৰমে কোনো অপৰাধ কৰি
 পেলোৱা জানো অসম্ভৱ ? তত্পৰি প্ৰতাৰিত হোৱা বা বিচাৰৰ ভুলৰ
 হেতুকে শাস্তি পোৱা ? এনে ঘটনা একো আচৰিত নহয় কথাতে
 কয় : 'জেলখানা বা দুখীয়াৰ পঁজা—কোনোটোৱেই নিৰাপদ নহয় ।'
 নিশ্চয় বহুযুগৰ অভিজ্ঞতাৰপৰাহে এনেধৰণৰ প্ৰবাদৰ প্ৰচলন হৈছে ।
 তাতে আকৌ আজিকালি যিদৰে মেল-মোকদ্দমা চালান হ'ব ধৰিছে
 এনে অৱস্থাত বিচাৰৰ ভুল হোৱাটো একো আচৰিত নহয় । বিচাৰক,
 পুলিচ-কৰ্মচাৰী আৰু ডাক্তৰ—এই তিনি শ্ৰেণীৰ লোকসকলে মানুহৰ
 দুখ-কষ্টক এনেকুৱা ধৰা-বন্ধা নিয়মত পেলাই লৈ চায় যে কিছুদিনৰ
 পিছত এইদৰে চাই চাই অভাস্ত হোৱাত তেওঁলোকৰ মনত তিলমাত্ৰ
 সহানুভূতিও আৰু নাথাকে ; তেতিয়া ইচ্ছা থাকিলেও তেওঁলোকে
 মক্কেলবিলাকৰ প্ৰতি আইনৰ সীমাৰ বাহিৰৰ কোনো বিচাৰ-বিবেচনা
 বা ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰা হয় । এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ সেই-
 বিলাক কুসকৰ লগত কোনো প্ৰভেদ নাই যিবিলাকে সিহঁতৰ চোতালত
 বহি নিৰ্বিকাৰভাৱে গৰু-হাগলী বলি দিয়ে, তেজ দেখিলে অকণো বিচলিত
 নহয় । এইধৰণৰ নিৰ্বিকাৰ ধৰা-বন্ধা মনোভাৱ এবাৰ যেতিয়া মজ্জাগত
 হৈ যায়, তেতিয়া কোনো নিৰপৰাধ মানুহৰ সকলো অধিকাৰ
 হৰণ কৰি কঠিন শাস্তি বিহিবলৈ বিচাৰকসকলৰ মাথোন এটা
 বস্তুৰ প্ৰয়োজন—মাত্ৰ অলপ 'সময়' । যিকেইটা ধৰা-বন্ধা নিয়ম-কানুন
 পালন কৰা হৈছে নে নাই চাবলৈ বিচাৰকে মাহে মাহে দৰমহা পাই
 থাকে, সেইকেইটা পালন কৰিবলৈ যিকণ 'সময়' লাগে—তাৰপিছত
 সকলো শেষ । ইয়াৰ পিছত আপিল বা ন্যায় বিচাৰৰ বাবে যদি উচ্চ

কৰ্তৃপক্ষৰ শৰণ লব খোজা, লব পাৰা । তাৰপিছত বেল-ষ্টেচনৰপৰা
দুশ ভেট্ট দূৰৈত সৰু লেতেৰা চহৰখনত ন্যায়বিচাৰ বিচাৰিব
পাৰা । এইখন সমাজত ন্যায়বিচাৰৰ কথা ভবাটো অসম্ভৱ-য'ত
প্ৰতিটো অত্যাচাৰ যুক্তিসংগত আৰু প্ৰয়োজনীয় বুলি গণ্য হয়,
য'ত পুত্ৰীৰ সলনি পোৱা যায় প্ৰতিহিংসাৰ বিক্ষোভ আৰু ঘোৰ
অসন্তোষ । বিচাৰত কোনোবাই যুক্তি পালেই সেই কথা বুক্তি
পোৱা যায় ।

পিছদিনাখন ৰাতিপুৱা ইভান দিমিত্ৰিচে আতঙ্কিত অৱস্থাত
টোপনিৰপৰা সাৰ পালে ; সি জ্বৰ ঘামে ঘামিছিল । তাৰ দৃঢ়
বিশ্বাস, যি কোনো মুহূৰ্ততে তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হ'ব । আগদিনাখনৰ
দুশ্চিন্তাবোৰ তেতিয়ালৈকে সজীৱ হৈ থকা বাবে সি ভাবিবলৈ
ধৰিলে, দুশ্চিন্তাৰ নিশ্চয় কোনো বাস্তৱ ভিত্তি আছে । যিয়েই
নহওক লাগে, উপযুক্ত কোনো কাৰণ নাথাকিলে তাৰ মনত এনেবোৰ
চিন্তাই ঠাই পাব কেলেই ?

এজন পুলিচ তাৰ খিৰিকীৰ দাঁতিয়েদি লাহে লাহে পাব হৈ গ'ল ।
কেলেই গ'ল ? দুজন মানুহে তাৰ ঘৰৰ বিপৰীত ফালে থিয় হ'লহি,
সিহঁত নীৰৱে থিয় হৈ থাকিল । তেনেকৈ কেলেই থিয় হৈ আছে
সিহঁতে ?

ইয়াৰ পিছৰপৰাই ইভান দিমিত্ৰিচৰ দিনে-নিশাই মানসিক অশান্তি
আৰম্ভ হ'ল । খিৰিকীৰ দাঁতিয়েদি কোনোবা গলেই বা চোতালত
কোনো মানুহ আহি থিয় হলেই সি ভাবে-পুলিচৰ গুপ্তচৰ বা
ডিটেক্টিভ । জিলাৰ পুলিচ-ইন্স্পেক্টৰে নিতৌ তেওঁৰ গাড়ীত উঠি
বাটেৰে যায় । তেওঁ যায় তেওঁৰ জমিদাৰীৰপৰা থানালৈ ; কিন্তু ইভান
দিমিত্ৰিচে ভাবে, তেওঁ যেন বৰ সৰালৰিকৈ গৈছে, আৰু তেওঁৰ মুখৰ
ভাবটো যেন বৰ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ! বোধকৰো তেওঁ সৰালৰিকৈ খবৰ
দিবলৈ যাব ধৰিছে যে চহৰত এজন সাংঘাতিক আচাৰ্মীয়ে খোপনি

পুতিছে। যেতিয়াই ছুৱাবৰ টিলিঙা বাজি উঠে বা ছুৱাবত টুকুৰিউৱা শুনে, তেতিয়া ইভান দিমিত্ৰিচ চঁক-খাই উঠে। আগেয়ে নেদেখা কোনো মানুহক ঘৰৰ-গৰাকিনীৰ ওচৰলৈ অহা দেখিলেই তাৰ মনটো উচ্পিচাবলৈ ধৰে। পুলিচ বা চিপাহী-চন্তৰীক দেখিলেই সি হাঁহি স্মৃতিয়াবলৈ আৰম্ভ কৰে, যেন সি সহজ আৰু আনন্দ মনেৰেই আছে। গ্ৰেপ্তাৰ হোৱাৰ ভয়ত সি ওৰ নিশা উজাগৰে থাকে; কিন্তু বিচনাত দীঘল দি নাকৰ বাজি তুলি থাকে আৰু, গভীৰ আৰু দীঘলকৈ উশাহ পেলায়, যাতে ঘৰৰ-গৰাকিনীয়ে ভাবে যে তাৰ টোপনি আহিছে। কাৰণ ৰাতি টোপনি নহা মানে তাৰ মনত কিবা চিন্তা আছে! এই সূত্ৰ ধৰি কত কি আবিষ্কাৰ কৰিব পাৰি। সাধাৰণ বুদ্ধিৰে ঘটনাৰ বিচাৰ কৰি সি বুজিব পাৰে যে তাৰ ভয়ৰ কোনো ভিত্তি নাই। ই এটা উৎকট মানসিক বিকাৰ মাত্ৰ। উদাৰ-ভাৱে বিচাৰ কৰি চালে বুজিব পাৰি, জেল-খটাৰ বা গ্ৰেপ্তাৰ হোৱাৰ কিহৰ ভয় যদি তাৰ মনটো পৰিস্কাৰ থাকে? কিন্তু স্থিৰ-মস্তিষ্কেৰে যিমানেই সি যুক্তি-তৰ্কৰে চিন্তা কৰে, সিমানেই প্ৰবল হৈ উঠে তাৰ অস্থিৰতা। তাৰ অৱস্থা প্ৰায় সেই মুনিৰ নিচিনা হ'লগৈ, যিজনে হাবিৰ মাজত এডোখৰ ঠাই চাফা কৰিবলৈ গৈ দেখে—কুঠাৰেৰে যিমানেই তেওঁ কাটে সিমানেই গছ-গছনি গজি হাবি-বন বেছিকৈহে ডাঠ হৈছে। যুক্তি-তৰ্কৰ ব্যৰ্থতা বুজিব পাৰি দিমিত্ৰিচে অৱশেষত সকলো এৰি পেলাই ভয় আৰু নিৰাশাৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিলে।

মানুহৰপৰা আঁতৰত থাকি সি অকলশৰীয়া জীৱন-যাপন কৰিবলৈ ললে। এই চাকৰিটো তাৰ কোনো দিনেই ভাল লগা নাছিল, এতিয়া যেন একেবাৰেই অসহ্য হৈ উঠিল। তাৰ ভয় হবলৈ ধৰিলে, জানোচা কোনোবাই সুযোগ বুজি তাক বিপাঙত পেলায়, জানোচা কোনোবাই তাৰ অজানিতে জেপত টকা স্মুৱাই দি তাক ধৰাই দিয়ে, হয়তো কেতিয়াবা সি নিজেই চৰকাৰী কাগজত এনে কোনো

ভুল কৰি ৰাখিব যিটো পিছত প্ৰায় জাল-কৰা বুলি প্ৰমাণ হ'ব, নাইবা তাৰ হাতেদি আঁনৰ টকা লোকচান হ'ব, ইত্যাদি । কিয় তাৰ স্বাধীনতা আৰু সন্মান ৰক্ষাৰ কাৰণে সদায় সি আশঙ্কা কৰিব লাগে ? নিতৌ তাৰ হেজাৰ কাৰণ বিচাৰি তাৰ মনৰ উদ্ধাৰনী-শক্তি আৰু চিন্তা-শক্তি যে কিমান বাঢ়ি গ'ল ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে । আনহাতে, বহিৰ্জগত সম্বন্ধে তাৰ কৌতূহল আৰু লগে লগে পঢ়া-শুনাও কমি আহিবলৈ ধৰিলে, সৃষ্টিশক্তিও যথেষ্ট হ্ৰাস পালে ।

বসন্তকাল আহিলত, বৰফ গলা শেষ হোৱাৰ পিছত কাৰখানাৰ বাহিৰৰ নলাটোত এগৰাকী বুঢ়ী আৰু এটা সৰু ল'ৰাৰ মৰা-শ পোৱা গ'ল । দুয়োটা মৰা-শই গেলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে আৰু দুয়োটাতেই বলপ্ৰয়োগৰ দ্বাৰা মৃত্যু ঘটোৱাৰ চিন পোৱা গ'ল । গোটেই চহৰতেই আলোচনাৰ একমাত্ৰ বিষয় হৈ পৰিল এই মৰা-শ দুটা আৰু ইহঁতৰ হত্যাকাৰী সেই অজ্ঞাত খুনী । ইভান দিমিত্ৰিচে হাঁহি-ভৰা মুখেৰে বাটে-ঘাটে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে, যাতে মানুহে তাক খুনী বুলি সন্দেহ নকৰে । কোনো চিনাকি মানুহৰ সৈতে বাটত দেখা হলে লাজে-ভয়ে বঙা-চিঙা পানি তেওঁক সি বুজাবলৈ যত্ন কৰে যে দুৰ্বল আৰু নিৰস্ত্ৰ মানুহক হত্যা কৰাৰ নিচিনা গৰ্হিত কাম আৰু একো নাই । কিন্তু সদায় এইদৰে অভিনয় কৰি কৰি সি ভাগি পৰিল । সি স্থিৰ কৰিলে, তাৰ নিচিনা অৱস্থাত পৰা মানুহৰ পক্ষে বৰফ ৰখা কুঠাৰীত সোমাই লুকাই থকাই শ্ৰেয় । এটা সম্পূৰ্ণ দিন, এটা ৰাতি, তাৰ পিছৰ দিনটোও সি বৰফৰ কুঠাৰীতে কটালে । তাৰপিছত একাৰ হৈ অহাত জাৰত পেপুৱা লাগি চোৰৰ দৰে মনে মনে ওলাই আহি সি তাৰ নিজৰ কোঠালীত সোমাল । ৰাতি নুপুউৱালৈকে কাণ থিয় কৰি ঘৰৰ মজিয়াতে থিয় হৈ থাকিল । ৰাতি পুৱাবলৈ অলপ বাকী থাকোঁতে ঘৰৰ-গৰাকিনীৰ চিমুটি মেৰামত কৰিবলৈ কেইজনমান মানুহ আহিল । ইভান দিমিত্ৰিচে

ভালদৰেই জানিছিল যে মানুহকেইজন চিম্নি মেৰামত কৰিবলৈ-
কেই আহিছিল ; তথাপি মনৰ ভয়টোৱে তাক মনে মনে যেন কলে,
'আচলতে সিহঁত পুলিচৰ মানুহ চিম্নি মেৰামত কৰাৰ ছল কৰি
আহিছে । টুপী, কোট একোৱেই নিপিন্ধি সি আঠকাটি লাহে লাহে
বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু বাস্তা আহি পোৱা মাত্ৰকে মৰো-
জীওঁকৈ দৌৰ মাৰিলে । ঘেউ ঘেউ কৰি কুকুৰবিলাকে তাক পাছে
পাছে খেদিলে । এজন মানুহে পাহফালৰপৰা চিঞৰিলে । তাৰ
কাণত অকল বতাহৰ সোঁ-সোঁ শব্দহে বাজিছে । ইভান দিমিত্ৰিচৰ
ধাৰণা হ'ল, ৰাজ্যৰ অত্যাচাৰবোৰে যেন তাক খেদি আহিছে ।

তাক জোৰ কৰি ধৰি ঘৰলৈ অনা হ'ল । ঘৰৰ-গৰাকিনীয়ে
ডাক্তৰক খবৰ দিলে । ডাক্তৰ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ (তেওঁৰ সম্বন্ধে
পিছত আমি বহুত কথা জানিব পাৰিম) আহি চোঁচা কম্প্ৰেচ্
আৰু কেইটোপালমান ঔষধৰ ব্যৱস্থা কৰি বিষয় মনেৰে মূৰ জোকাৰি
জোকাৰি গুচি গ'ল । যাবৰ সময়ত জনাই গ'ল, তেওঁ আৰু আহিব
নোৱাৰিব ; আৰু আহিয়েই বা কি হ'ব ! যি পগলা হবই তাক
ভাল কৰিবলৈ যত্ন কৰি কোনো লাভ নহ'ব । বহি বহি খাবলৈ আৰু
চিকিৎসাৰ খৰচ চলাবলৈ তাৰ টকা নাছিল । সেইবাবে ইভান
দিমিত্ৰিচক হাস্পতাললৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল । হাস্পতালত তাক
ভৰ্তি কৰা হ'ল যৌন-ব্যাদিৰ বার্ডত । ৰাতি সি নুশুইছিল—চিঞৰ-
বাখৰ, ৰাগ-খং কৰি বার্ডৰ আন আন ৰোগীবোৰক বিৰক্ত কৰিছিল ।
অতি সোনকালেই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ আদেশ অনুযায়ী তাক
৬ নম্বৰ বার্ডলৈ স্থানান্তৰিত কৰা হ'ল ।

এবছৰ নোহওঁতেই ইভান দিমিত্ৰিচৰ কথা চহৰৰ মানুহে পাহৰি
গ'ল । তাৰ কিতাপবিলাক ঘৰৰ-গৰাকিনীয়ে বাৰাণ্ডাৰ এচুকত
এখন শ্লেজগাড়ীৰ ওপৰত দ'ম কৰি থৈ দিলে ; চুবুৰীয়া ল'ৰাবিলাকে
অলপ দিনৰ ভিতৰতেই সেইবোৰ নিঃশেষ কৰি পেলালে ।

আগেয়ে কোৱা হৈছে ইভান দিমিত্ৰিচ'ৰ বাঁওফালে আছিল ইহুদি মচেইকাৰ বিচনা। সোঁফালে আছিল এজন খেতিয়ক—শকত-অবৃত যেন এটা জলছ, মুখখন ভাবচিন্তাশূন্য, লেতেৰা, পেটুৱা—যেনিবা এটা জনোৱাবহে। গাৰপৰা এনেকুৱা উৎকট দুৰ্গন্ধ ওলায় যে উশাহ বন্ধ হৈ যাব খোজে। বহুত দিনৰেপৰা সি চিন্তা বা অনুভৱ কৰিবলৈ পাহৰি গৈছে।

এই মানুহজনক চোৱা-মেলাৰ ভাৱ আছিল নিকিটাৰ ওপৰত : সি সেই দায়িত্ব পালন কৰিছিল ঐমানুযিকভাৱে গাৰ সকলো শক্তি প্ৰয়োগ কৰি তাক মাৰি-কিলাই। যোচা মাৰি মাৰি হাতৰ বিষ উঠিলেও সি তাক বেহাট নিদিছিল। এনে সাংঘাতিক মাৰকিল একো আচৰিত কথা নহয় (বহুতৰে এইবোৰ সহ্য হৈ যায়), কিন্তু আচৰিত কথা হ'ল এনে মাৰ-কিলতো নিৰ্বোধ জনোৱাবাটোৰ কঠম্বৰ, অঙ্গি-ভঙ্গি বা আন একোতে অকণো প্ৰতিক্ৰিয়া দেখা নোযোৱাটো। আনকি তাৰ চকুৰ পতাও নলৰিছিল। মাত্ৰ এটা গধুৰ পিপাৰ নিচিনাকৈ ইফালে-সিফালে দোল খাইছিল।

৬ নম্বৰ ৱাৰ্ডৰ পঞ্চম আৰু শেষ বাসিন্দাজন হ'ল এজন চহৰ-বাসী মানুহ। কিছুদিনৰ আগলৈকে সি ডাকঘৰৰ চিঠি-বছা কাম কৰিছিল। মানুহজন খীণ, পাতল। মূৰত ধুনীয়া ক'লা চুলি, মুখত সৎ-মানুহৰ ভাব। লগতে তাৰ আঁৰত ধূতালি-ভাব এটাও ফুটি ওলায়। চতুৰ চৰনিৰ প্ৰফুল্লতা আৰু প্ৰশান্তিলৈ চাই বুজিব পাৰি, নিজকে

সি চম্ভালি চলিব জানো; আৰু বুজিব পাৰি, বৰ দৰকাৰী অথচ বসাল এটা গোপন-কথা মনত লুকাই ৰাখিছে। সি তাৰ গাৰু বা বিচনাৰ তলত যেন কিবা লুকাই ৰাখে, কাকো নেদেখুৱায়। কোনোবাই কাঢ়ি নিব বা চুৰি কৰিব বুলি নহয়, বস্তুটো দেখুৱাবলৈ সি লাজ কৰে। মাজে মাজে সি থিৰিকীৰ কাষত আন সকলোকে পিঠি দি থিয় হৈ থাকে। বুকুৰ ওপৰত কিবা এটা ওলোমাই লৈ হাঁহি হাঁহি সেইটো চাবলৈ ধৰে। তেতিয়া তাৰ কাষলৈ কোনোবা অহা গম পালে সি চঁক-খাই লৰালৰিকৈ বুকুৰপৰা সেই বস্তুটো টানি একতাই পেলায়। কিন্তু তাৰ গোপন-কথাটোনো কি বুজিবলৈ অকণো অনুবিধা নহয়।

“আপুনি মোক অভিনন্দন জনাব পাৰে,” মাজে-সময়ে সি ইভান দিমিত্ৰিচক কয়, “ষ্টানিস্লাভৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ খিতাপ, যাৰ লগত তৰাৰ পদক দিয়া হয়, সেই খিতাপৰ বাবে মোৰ নাম পঠিওৱা হৈছে। তৰাৰ পদকযুক্ত দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ এই খিতাপ সাধাৰণতে বিদেশীসকলকহে দিয়া হয়, কিন্তু বিশেষ কাৰণত মোৰ ক্ষেত্ৰত সেই নিয়মৰ বাতৰিক্ৰম তেওঁলোক কৰিব খোজে” তাৰ পিছত অলপ হাঁহি কান্ধ জোকাৰি কয়, “স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে এইটো মোৰ কাৰণে আশাতীত।”

“এইবোৰ বিষয়ে মোৰ কোনো জ্ঞান নাই,” ইভান দিমিত্ৰিচে গহীনভাৱে উত্তৰ দিয়ে।

“কিন্তু অতি সোনকালে মই আৰু এটা কি উপহাৰ পামহি জানে নে?” ডাকঘৰৰ প্ৰাক্তন কৰ্মচাৰীজনে চকু দুটা মৰু কৰি পূৰ্ণৰ নিচিনাকৈ চায়, “চুইডেনৰ ‘মৰু-তাৰকা’ পদক নিশ্চয় পাম। এনেকুৱা এটা সন্মানৰ কাৰণে যদি সামান্য কষ্ট স্বীকাৰ কৰিব লাগে কোনো কথা নাই। ক’লা ফিটাৰে বন্ধা এটা কপোৱালী ক্ৰচ। বৰ ধুনীয়া।”

হাস্পতালৰ গাতে লাগি থকা এই ঘৰটোৰ জীৱন যেনেকুৱা

আমনিলগা, খুব সহজ তেনেকুৱা আৰু ক'তো নাই। বাতিপুৱালেই একাঙ্গিত আক্ৰান্ত হোৱা মানুহজন আৰু শকত-আৱত খেতিয়কটোৰ বাহিৰে আনকেইজনে কৰিডোৰটোলৈ গৈ তাত থকা কাঠৰ ডাঙৰ চৰিয়াটোত হাত-মুখ ধোৱে আৰু পিন্ধি-থকা হাস্পতালৰ চোলাৰ আগটোৰে মুখ মচে। তাৰপিছত নিকিটাই ঘাই হাস্পতালৰপৰা টিনৰ মগত চাহ লৈ আহে। সিহঁত আটায়ে সেই মগৰপৰা লৈ চাহ খায়। প্ৰত্যেককে এক মগকৈ দিয়া হয়। দুপৰীয়া সিহঁতে টেঙা-উঠা কবিৰ জোল আৰু এবিধ মণ্ড খায়। এই মণ্ডৰ যি বাৰ্কা থাকে সেয়ে বাতিৰ আহাৰ হিচাপে চলে। দুই আহাৰপৰ্বৰ মাজৰ সময়খিনিত সিহঁতে বিচনাত দীঘল দিয়ে, শোৱে, খিৰিকীৰ ওচৰলৈ গৈ বাহিৰলৈ চায় বা ঘৰৰ ভিতৰতে পায়চাৰি কৰে। এইদৰে দিনৰ পিছত দিন গৈ থাকে। আনকি ডাকঘৰৰ সেই প্ৰাক্তন কৰ্মচাৰী-জনেও একে খিতাপৰ কথাকে কৈ থাকে।

৬ নম্বৰ বোৰ্ডত নতুন মানুহৰ মুখ সহজে দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। বহুদিনৰপৰা ডাক্তৰে মানসিক বিকাৰগ্ৰস্ত বোগী ভৰ্তি কৰা বন্ধ কৰি দিছে। বাহৰৰ জগতৰ খুব কম মানুহেই পগলা-ফাটকত বোগী চাবলৈ আহে। নাপিত 'চেমিয়ন নাজাৰিচ' দুমাহৰ মূৰকত এবাৰকৈ আহে। কেনেকৈ সি বোগীৰ চুলি কাটে, আৰু কেনেকৈ নিকিটাই তাক এই কামত সহায় কৰে, নাইবা হাঁহিমুৱা এই মাতাল নাপিতটোক দেখাৰ লগে লগে বোগীবিলাকৰ মনত কেনেকুৱা আতঙ্ক সঞ্চাৰিত হয় সেইবোৰ বৰ্ণনা এতিয়া থাকুক।

নাপিতটোৰ বাহিৰে হাস্পতালৰ এই বোৰ্ডত আৰু কোনো নাই। দিনৰ পিছত দিন ধৰি নিকিটাই হ'ল বোগীবিলাকৰ একমাত্ৰ সঙ্গী

বৰ্তমানে অৱশ্যে হাস্পতালত এটা অদ্ভুত গুজব বিয়পি পৰিছে সকলোৱে কোৱা-কুই কৰিছে, ডাক্তৰে হেনো নিয়মিতভাৱে ৬ নম্বৰ বোৰ্ডলৈ আহ-যাহ্ কৰে।

সাঁচাকৈয়ে আচৰিত হবলগীয়া গুজব !

ডাক্তৰ আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচ বাগিন মানুহজন কিকিৎ অসাধাৰণ ।
ডেকা বয়সত তেওঁৰ ধৰ্মত খুব মতি আছিল বুলি শুনিবলৈ পোৱা
যায় । তেওঁ মনস্থ কৰিছিল ১৮৬৩ চনত হাইস্কুলৰ পঢ়া শেষ কৰি
যাতে ধৰ্মযাজকৰ বৃত্তি সহজে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, সেই উদ্দেশ্যে ধৰ্ম
একাডেমিত যোগদান কৰিব । কিন্তু দেউতাক তাত অন্তৰায় হ'ল ।
তেওঁৰ দেউতাক আছিল 'ডক্টৰ অব মেডিচিন' আৰু অস্ত্ৰচিকিৎসক ।
পুতেকৰ অভিপ্ৰায় জানিব পাৰি তেওঁ বিদ্ৰূপ কৰিলে আৰু জনাই
দিলে যে সি যদি যাজক-বৃত্তি গ্ৰহণ কৰে তেন্তে তেওঁ তাক পুতেক
বুলিয়েই স্বীকাৰ নকৰিব । কথাষাৰ কিমান দূৰ সঁচা নাজানো ।
অৱশ্যে ইয়েফিমিচে বহুতবাৰ কোৱা শুনিবলৈ পাইছো চিকিৎসা বিজ্ঞান
বা যি কোনো বিজ্ঞান আয়ত্ত কৰাৰ অলপো স্পৃহা তেওঁৰ কোনো
দিনেই নাছিল ।

যি কি নহওক, চিকিৎসা-বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন শেষ কৰিও তেওঁ
যাজক-বৃত্তি গ্ৰহণ কৰা নাই । তেওঁৰ ধৰ্মানুৰাগ যে প্ৰবল আছিল
সেইটো নহয় । ডাক্তৰি বাৱসায়ৰ আৰম্ভণিতে যেনেকৈ তেওঁৰ আচৰণত
অকণো ধৰ্মযাজকত্ব নাছিল, সেইদৰে আজিও নাই ।

মানুহজন শকত-আৱত, চেহেৰা কক্ষ খেতিয়কৰ নিচিনা । তেওঁৰ
মুখ, দাড়ি, মূৰৰ ঠেৰঙা চুলি আৰু কুৎচিত চেহেৰালৈ চাই বাটৰ
দাঁতিৰ কোনো চৰাইখানাৰ পেটুৱা মালিক যেনেহে লাগে—যেনেকুৱা

গোৱাৰ তেনেকুৱা নীলা-সিৰাৰে ভৰা কক্ষ মুখখন, চকুখুটা সৰু সৰু, নাকটো বডা। ওখই আৰু পথালিয়ে তেওঁৰ শৰীৰটো বিৰাট আকৃতিৰ। হাত-ভৰিবোৰ অস্বাভাৱিক বৰমে দীঘল। দেখি অনুমান হয় তেওঁ শুদা হাতেৰে ঘোচা মাৰি এটা ষাঁড় গৰু বগৰাই পেলাব পাৰে। তেওঁ কিন্তু অতি সাৱধানে লাহে লাহে খোজকাঢ়ে, ঠেক কৰিডোৰটোৰে গৈ থাকোঁতে যদি কাৰোবাক অহা দেখে, তেন্তে তেৱেঁই প্ৰথমে বাট এৰি দি কয়, 'মই দুঃখিত'। ভাবিছে গহীন সুৰত কয়, ওহেঁ নহয়। তেওঁৰ মাত-কথা বৰ কোমল আৰু শান্ত। ডিঙিত এটা সৰু টেমুনা আছে, আৰু তাৰ কাৰণে কড়া ইস্ত্ৰি কৰা থিয়-কলাৰ তেওঁ পিন্ধিব নোৱাৰে। সেই কাৰণে লাহী সূতাৰ আৰু সিনেনৰ চোলা পিন্ধি বাহিৰলৈ ওলায়। তেওঁৰ সাজ-পোছাক ডাক্তৰৰ নিচিনা একেবাৰেই নহয়। এটা চুট তেওঁৰ দহ বছৰ চলে। আকৌ যেতিয়া নতুন এটাৰ দৰকাৰ হয়, সাধাৰণতে তেওঁ এজন ইহুদীৰ তৈয়াৰী পোছাকৰ দোকানৰপৰা কিনি আনে। আৰু যিটো কিনি আনে সেইটোও দেখাত পুৰণি চুটৰ নিচিনাই, জীওঁ আৰু শোৰ্টবেচ খোৱা। যিটো কোট পিন্ধি তেওঁ ৰোগী চাৰু সেইটো পিন্ধিয়েই খাবলৈও বহে। এইটো তেওঁৰ কৃপণ স্বভাৱৰ গুণে নহয়, নিজৰ সাজ-পোছাকৰ প্ৰতি সমূলি ক্ৰক্ষেপ নথকাৰ কাৰণেই তেওঁৰ চলন-ফুৰণ এই ধৰণৰ।

আল্লেই ইয়েফিমিচ যেতিয়া চাকৰি লৈ আমাৰ এই সৰু চহৰলৈ আহিল, দাতব্য চিকিৎসালয়টোৰ অৱস্থা তেতিয়া ভয়লগ আছিল। ব়াৰ্ড, কৰিডোৰ বা হাস্পতালৰ চোতালত উশাহ লোকাৰ সাধা—ইমানেই দুৰ্গন্ধ। হাস্পতালৰ পৰিচাৰক আৰু নাৰ্চ বিলাকে সপৰিয়ালে শুইছিল ব়াৰ্ডত ৰোগীবিলাকৰ মাজতেই প্ৰত্যেকে অভিযোগ কৰিছিল—পঁইতাচোৰা, উৰহ আৰু এন্দুৰ উৎপাতত ইয়াত থকা অসম্ভৱ। অস্ত্ৰচিকিৎসা বিভাগত ইৰিচিপেলা

ৰোগী সদায় থাকিছিল। গোটেই হাস্পতালটোত ডাক্তৰি ছুৰী আছিল
 মাত্ৰ দুখন, আৰু থাৰ্মোমিটাৰ — এটাও নাছিল। গা-ধোৱা টববিলাক
 আনু ৰখাৰ কামত ব্যৱহাৰ হৈছিল। হাস্পতালৰ চুপাৰিণ্টেন.ডণ্ট,
 মেট্ৰন আৰু সহকাৰী ডাক্তৰসকলে ৰোগীবিলাকৰ খাদ্যবস্তু চুৰ
 কৰিছিল। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ আগেয়ে এজন বুঢ়া ডাক্তৰ
 আছিল। তেওঁ হেনো হাস্পতালৰ টকাৰে ব্যৱসায় কৰিছিল।
 মহিলা ৰোগী আৰু নাৰ্চবিলাকক লৈ নিজৰ বাবে দস্তৰমতে এটা
 হেৰেম তৈয়াৰ কৰি তুলিছিল। চহৰৰ অধিবাসীবিলাকে হাস্পতালৰ
 এই লাজলগা অৱস্থাৰ কথা ভালদৰেই জানিছিল, আনকি তেওঁলোকে
 বেছিকৈহে কোৱাকুই কৰিছিল। কিন্তু ইয়াৰ কাৰণে সঁচাকৈয়ে কোনোৱেই
 বিচলিত হোৱা যেন নালাগিছিল। কিছুমানে এইবুলি কৈ উকুৱাই
 দিছিল যে হাস্পতালত অকল খেতিয়ক শ্ৰেণীৰ নীচ মানুহবিলাকে
 চিকিৎসাৰ বাবে যায়। সিহঁতৰ ওজৰ-আপত্তিৰ কোনো হেতু
 থাকিব নোৱাৰে, কিয়নো হাস্পতালতকৈ বহুত বোছ বেয়া অৱস্থাৰ
 মাজত থাকি সিহঁত অভ্যস্ত। হাস্পতালত সিহঁতৰ বাবে দৰাইৰ মাংসৰ
 ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব নে? কিছুমানে আকৌ কৈছিল, 'জেমস্তভো'ৰ
 সহায় নহলে ভালদৰে এখন হাস্পতাল চলোৱা সম্ভৱেই নহয়।
 ভালৈ-বেয়াই এখন হাস্পতালতো আছে, তাৰবাবেই কৃতজ্ঞ থকা
 উচিত। জেমস্তভোই এই চহৰত বা ইয়াৰ ওচৰে-পাঁজৰে নিজাকৈ
 আন হাস্পতাল পতা নাই এই হাস্পতালখন থকাৰ কাৰণেই।

প্ৰথমবাৰ হাস্পতালখন পৰিদৰ্শন কৰিয়েই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে
 ভালদৰে বুজি পালে যে ই এখন জঘন্য ঠাই; গোটেই সমাজৰ
 বাবেই এইখন অত্যন্ত ক্ষতিকৰ। তেওঁৰ নিজৰ বিবেচনাৰে আটাইতকৈ
 বুদ্ধিমানৰ কাম হৈছে ইয়াৰ ৰোগীবিলাকক বিদায় কৰি দিয়া। কিন্তু
 তেওঁ বজিছিল সেইটো কৰিবলৈ হলে তেওঁৰ ইচ্ছাতকৈও আন
 কিহাৰ প্ৰয়োজন। আৰু তাৰপৰা কোনো লাভও নহব। নৈতিক

তা শাৰীৰিক আৱৰ্জনা এঠাইৰপৰা মাৰি পেলালে আন এঠাইত
 কমা হবই। যেতিয়ালৈকে নিজেই সি সম্পূৰ্ণ পৰিস্কাৰ হৈ নাযায়
 তেতিয়ালৈকে অপেক্ষা কৰাৰ বাহিৰে আন উপায় নাই। ইয়াৰ
 উপৰি, ৰাইজে হাস্পতালৰ এই অৱস্থা সঠা কৰিব পাৰিছে যেতিয়া
 তেওঁলোকৰ এখন হাস্পতাল নহলেই নচলে। অন্ধ কুসংস্কাৰ আৰু
 দৈনন্দিন জঘন্য আৱৰ্জনাৰো নিতান্ত প্ৰয়োজন আছে, কাৰণ সময়ত
 এইবিলাকেই উপকাৰী পদাৰ্থলৈ কপাত্বৰিত হব—যেনেকৈ গোবৰ
 পৰিণত হয়গৈ মাৰত। জগতত এনে কোনো ভাল বস্তু নাই যি
 আৱৰ্জনাৰপৰা উৎপন্ন হোৱা নাই।

ডাঃ আল্ৰেই ইয়েফিমিচে কামত যোগদান কৰাৰ পিছত এই
 বিশৃংখলাবিলাকৰ বিষয়ে মূৰ নঘমালে। তেওঁ মাত্ৰ হাস্পতালৰ
 পৰিচাৰিকা আৰু নাৰ্চবিলাকক বাদত ৰাতি থকাটো বন্ধ কৰি দিলে,
 আৰু অস্ত্ৰোপচাৰৰ যন্ত্ৰপাতি ৰাখিবলৈ দুটা আলমাৰি অনালে।
 চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্ট, মেট্ৰন আৰু ইৰিচিপেলাচ ৰোগ আগেয়ে যিদৰে
 আছিল, সকলো ঠিক তেনেদৰেই থাকি গ'ল।

আল্ৰেই ইয়েফিমিচে বিদ্যা-বুদ্ধি আৰু সততাক বৰ শ্ৰদ্ধা কৰিছিল,
 কিন্তু চৰিত্ৰবল আৰু নিজৰ অধিকাৰ সম্বন্ধে তেওঁৰ আত্মবিশ্বাসৰ
 অভাৱ আছিল। তাৰ ফলত নিজক কেন্দ্ৰ কৰি চলা জীৱনধাৰাৰ
 মুহুৰ্ত্ত আৰু সঠিক ৰূপ কেওঁ দিব নোৱাৰিছিল। আদেশ দিয়া,
 বাধা দিয়া বা জোৰ কৰা মানুহ তেওঁ নাছিল। তেওঁক দেখি
 ভাব হয়, চিঞৰি বা আদেশৰ সুৰত কথা নকওঁ বুলি তেওঁ যেন
 প্ৰতিজ্ঞাহে কৰিছে। 'দিয়া' বা 'লৈ যোৱা' বুলি কোৱা তেওঁৰ
 পক্ষে বৰ টান কাম আছিল! ভোক লাগিলে কাহ এটা মাৰি
 সংকোচেৰে তেওঁৰ বান্ধনীক কৈছিল, 'অলপ চাহ হব নে?' অথবা
 'খোৱাৰ কিমান দূৰ?' চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টক চুৰি বন্ধ কৰিবলৈ যে
 কব, বা তেওঁক চাকৰিৰপৰা বৰখাস্ত কৰিব অথবা অপ্ৰয়োজনীয়

এই পদটোকেই বিলোপ কৰি দিব—সেইটো কৰা তেওঁৰ পক্ষে সাধাৰণ অতীত। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচক যেতিয়া কোনোবাই মিছা কথা কয়, তেওঁক তোষামোদ কৰে বা প্ৰত্যক্ষ ভুল হিচাপ দি তেওঁৰপৰা চহী লবলৈ আহে, লাজত বঙাচিঙা পৰি অপৰাধীৰ দৰে তেওঁ তাত চহী কৰি দিয়ে। বোগীবিলাকে যেতিয়া তেওঁৰ ওচৰত অভিযোগ কৰে যে সিহঁতে খাবলৈ পোৱা নাই বা সিহঁতৰ প্ৰতি দুৰ্ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, তেতিয়া তেওঁ অস্বস্তিবোধ কৰে আৰু সিহঁতৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি কয়, ‘বাক, বাক, মই খবৰ কৰি চাম ... নিশ্চয় কোনো বেমেজালি হৈছে...’

প্ৰথমৰ ফালে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ উৎসাহেৰেই কাম কৰিছিল। পুৱাৰপৰা দুপৰীয়ালৈকে তেওঁ বোগীবিলাকক চাইছিল, অপাৰেচন কৰিছিল, আনকি প্ৰসৱৰ ক্ষেত্ৰতো সহায় কৰি দিছিল। তিবোতা-বিলাকে কৈছিল, ডাক্তৰে সকলোৰে কথা মন দি শুনে, তেওঁৰ বোগ-নিৰ্ণয়ৰ ক্ষমতাও অসাধাৰণ, বিশেষকৈ—তিবোতা আৰু শিশুবিলাকৰ। লাহে লাহে এই আমনিলাগা কামত অস্বাৰ্থতাৰ কাৰণে তেওঁৰ উৎসাহ কমি আহিল। এদিন তেওঁ ৩০টা বোগী চালে পিছদিনাখন ৫৫টা বোগী আহি উপস্থিত হয়, তাৰ পিছদিনা ৪০টা। এইদৰে দিনৰ পিছত দিন, বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি চহৰত বোগীৰ সংখ্যা আৰু মৃত্যুৰ হাৰ ক্ৰমে বাঢ়ি গৈ আছে। এটা পুৱাৰ ভিতৰতে যদি ৪০টা বাহিৰৰ বোগী আহে, সিহঁতৰ প্ৰত্যেককে ভালদৰে চাই-চিতি বাৱস্থা দিয়া অসম্ভৱ। অতএৱ যিমানেই চেষ্টা নকৰক লাগে, তেওঁৰ কাম বেয়া হবলৈ বাধ্য। যদি এবছৰত ১২,০০০ বাহিৰৰ বোগী তেওঁ চাইছে, তেন্তে তেওঁৰ সহজ হিচাপ মতে তাৰ ভিতৰত ১২,০০০ মতা-তিবোতা প্ৰভাৱিত হৈছে। মাৰাত্মক বোগীবিলাকক হাস্পতালত ভৰ্তি কৰি বিজ্ঞানসন্মতভাৱে যে চিকিৎসা কৰিব সিও অসম্ভৱ, কাৰণ হাস্পতালত অসংখ্য নিয়ম-কানুন আছে—যদিও বিজ্ঞান বুলিবলৈ

একোৱেই নাই। ইটো সিটো তত্ৰৰ কথা এৰি দিলেও আন আন ডাক্তৰসকলৰ নিচিনাকৈ অকল নিয়ম-কাৰণবিলাক ঠিকমতে পালন কৰিবলৈ হলেও পোনপ্ৰথমে দৰকাৰ লেতেৰা আৱৰ্জনাৰ সলনি পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু বতাহ-পোহৰ, টেঙা দুৰ্গন্ধময় জোলৰ সলনি পুষ্টিৰ খাদ্য, চোৰ-জুৱাৰীৰ সলনি সেৱাপৰায়ণ পৰিচাৰকৰ।

তদুপৰি মৃত্যু যেতিয়া মানুহৰ স্বাভাৱিক আৰু আৱশ্যস্হাৱী পৰিণতি তেনেসুলত মানুহক মৰিবলৈ নিদিয়ৈহঁবা কি লাভ? এটা কেৰাণীৰ বা দোকানীৰ আয়ুস পাঁচ বা দহ বছৰ বঢ়াই কি লাভ হব? চিকিৎসাৰ উদ্দেশ্য যদি ৰোগীক ঔষধ দি যন্ত্ৰণা লাঘৱ কৰাই হয়, স্বাভাৱিকতে প্ৰশ্ন উঠে: যন্ত্ৰণা লাঘৱ কৰিব লাগে কিয়? প্ৰথমতে যন্ত্ৰণা মানুহৰ মোক্ষ-লাভৰ সহায়ক; দ্বিতীয়তে, পুৰিয়া আৰু বৰিৰ সহায়ত মানুহে যদি যন্ত্ৰণা দূৰ কৰিবলৈ শিকে, তেনেহলে ইমান দিনে যাৰ মাজত সিহঁতে অকল দুখ-কষ্টৰপৰাই মুক্তি পোৱা নহয়, প্ৰকৃত সুখৰ সন্ধানো পাইছিল, সেই ধৰ্ম আৰু দৰ্শন লুপ্ত হৈ যাব। পুস্কিনে তেওঁৰ মৃত্যু-শয্যাত অসহ্য যন্ত্ৰণা ভোগ কৰি গৈছে; অৰ্ধাঙ্গী হৈ হাইনত মৃত্যুৰ আগলৈকে কেবাবছৰো পঙু হৈ পৰি আছিল। সেয়ে যদি হয়, তেনেহলে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ আৰু মাত্ৰিয়োনা চাভিচনাৰ নিচিনা মানুহ—যাৰ নগণ্য জীৱন বিনা যন্ত্ৰণাত এমিবাৰ দৰে নিবৰ্থক আৰু তাৎপৰ্যহীন হব পাৰিলেহেতেন—সিহঁতেইবা ৰোগ-যন্ত্ৰণা ভোগ নকৰিব কিয়?

এইবোৰ যুক্তি-তৰ্কৰ মাজত আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ উৎসাহ নাইকিয়া হৈ পৰিল আৰু প্ৰতি দিনে হাস্পতাললৈ যোৱাটো এৰি পেলালে।

আল্লেই ইয়েফিমিচৰ দৈনন্দিন কামৰ তালিকা এই ধৰণৰ : সাধাৰণতে তেওঁ পুৱা আঠ বজাত টোপনিৰ-পৰা উঠি পোছাক পিন্ধি চাহ খায় । তাৰপিছত, হয় পঢ়া-কোঠালীলৈ গৈ পঢ়া-শুনা কৰে, নতুবা হাস্পতাললৈ ওলাই যায় । হাস্পতালৰ ঠেক অন্ধকাৰ কৰিডোৰটোৱেদি যাবৰ সময়ত তেওঁৰ চকুত পৰে—বাহিৰৰ ৰোগীবিলাক ভৰ্তি হবলৈ বৈ আছে । হাস্পতালৰ পৰিচাৰক আৰু পৰিচাৰিকাবিলাকে ইটাৰ পকা মজিয়াত জোতাৰ খট্ খট্ শব্দ কৰি সিহঁতৰ ওচৰেদি বেগাই গুচি যায় । হাস্পতালৰ-দীঘল-চোলা পিন্ধি হাস্পতাল-ৱাৰ্ডৰ ৰোগীবিলাকে ইফালে-সিফালে অহা-যোৱা কৰে । মৰা-শ আৰু মল-মূত্ৰৰ পাত্ৰবিলাক নিৰ ধৰা হৈছে । সৰু সৰু ল'ৰা ছোৱালীবিলাকে চিঞৰি থাকে । কৰিডোৰটোত সো-সো কৰে বতাহ বয় । আল্লেই ইয়েফিমিচে জানে, যিবিলাকে জ্বৰ বা যক্ষ্মা, আনকি স্নায়বিক ৰোগত ভুগিছে সিহঁতৰ বাবে এনেকুৱা পৰিবেশ অসহ্য-জনক । কিন্তু জানিলেই বা উপায় কি ?.....

বহা-কোঠাত তেওঁক সহকাৰী চেৰগেই চেৰগেইচে অভাৱনা জনায় । চেৰগেই চেৰগেইচ মানুহজন চুটি-চাপৰ, শকত-আৱত, মুখখন ঘূৰণীয়া, ভালদৰে দাড়ি কমোৱা, চিলা-লোলা চুট পিন্ধা ; বাবুজৰ সহজ আৰু নম্ৰ—দেখিলে সহকাৰী চিকিৎসক নহয়, আইন সভাৰ সদস্য যেনহে লাগে । চহৰত ভাল প্ৰেক্টিচ আছে ; ডিঙিত বগা ডাক্তৰি টাই পিন্ধে আৰু ভাবে বাহিৰত মুঠেই প্ৰেক্টিচ নথকা,

হাস্পতালৰ আন আন ডাক্তৰবিলাকতকৈ তেওঁ বহুত বেছি জানে । বহা-কোঠাৰ এচুকত খোৰোঙৰ নিচিনা ঠাইডোখৰত স্থাপন কৰা আছে বিৰাট এক খৃষ্টমূৰ্তি । তাৰ সমুখত ওলমি থকা এটা গধুৰ প্ৰদীপ । তাৰ কাষত বগা পৰ্দাৰে ঢাকি ৰখা ভক্তবিলাকৰ মমবাতিবিলাক ৰখা ঠাই । বেৰৰ শোভা বৰ্ধন কৰিছে বিচপসকলৰ ছবি, স্তম্ভিয়াতগবন্ধ পথাৰৰ দৃশ্য আৰু বনৰীয়া ফুলৰ শুকান খোকে । চেৰগেইচ ধৰ্মপ্ৰবণ লোক, আৰু ধৰ্মসংক্ৰান্ত অনুষ্ঠান তেওঁ যথাযথভাৱে পালন কৰে । তেৱেঁই ইয়াত খৃষ্টমূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ ব্যৱস্থা কৰে । তেওঁৰেই নিৰ্দেশমতে প্ৰতি দেওবাৰে যি কোনো এজন ৰোগীয়ে তাত প্ৰাৰ্থনা-পাঠ কৰে । পাঠ শেষ হোৱাৰ পিছত চেৰগেই চেৰগেইচে নিজে ধূপদানি হাতত লৈ ঘূৰাই ঘূৰাই হাস্পতালৰ প্ৰতি বার্তত ধূপৰ ধোঁৱা দি আহেগৈ ।

ৰোগী অসংখ্য কিন্তু সময় বৰ তাকৰ । এতেকে প্ৰতিজন ৰোগীৰ সম্বন্ধে সামান্য কেইটামান প্ৰশ্ন আৰু ধৰা-বন্ধা কেইবিধমান ঔষধতে— বেছিভাগ ক্ষেত্ৰত মালিচ বা কেণ্ডৰ-অয়েলতেই—ডাক্তৰৰ চিকিৎসা সীমাবদ্ধ হৈ থাকিবলগীয়াত পৰে । আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে গালত হাত দি মূৰ ছুপিয়াই ছুপিয়াই বন্ধা গতত প্ৰশ্ন কৰি যায় । চেৰগেই চেৰগেইচে তেওঁৰ কাষতে বহি হাত মোহাৰে আৰু মাজে মাজে দুই-এটা কথা কয় ।

“আমি বেমাৰত ভোগো, দাবিদ্ৰ্যত কষ্ট পাওঁ,” চেৰগেইচে কয়, “কাৰণ দয়াময় ঈশ্বৰৰ ওচৰত আমি নিয়মিত প্ৰাৰ্থনা নকৰো । আমাৰ দুখ-কষ্টৰ মূল কাৰণ এয়েই ।”

ৰোগী চাবৰ সময়ত আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে অপাৰেচন নকৰে— বহুত দিনৰেপৰা অস্ত্ৰ চলোৱা অভ্যাস তেওঁ ত্যাগ কৰিছে । এতিয়া তেজ দেখিলে তেওঁৰ মূৰ ঘূৰায় । ডিঙিৰ ভিতৰটো চাবলৈ যেতিয়া কোনো শিশুৱে ডাঙৰকৈ মুখ মেলিবলগীয়া হয়, আৰু সেই শিশুৱে চিঞৰি কান্দি উঠি তাৰ সৰু হাতটোৰে ডাক্তৰক আঁতৰাই দিবলৈ যত্ন কৰে,

তেতিয়া সেই চিঞৰত আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ মূৰ ঘূৰি যায় । তেওঁৰ চকুলো ওলাই আহে । লৰালৰিকৈ এখন প্ৰেক্ষিপচন লিখি দি ইঞ্জিতৰে শিশুটোৰ মাকক কয় তাক আঁতৰাই নিবলৈ ।

ৰোগীবিলাকৰ ভীকতা আৰু মৃত্যুৰ ধৰ্মৰ স্বজাধাৰী চেৰগেই চেৰগেইচৰ উপস্থিতি, বেৰৰ ছবিবিলাক, আৰু যোৱা একুৰি বছৰ বা তাতোকৈ বেছি দিনৰপৰা ধৰা-বন্ধা আকাৰৰ প্ৰশ্নই ডাক্তৰৰ মনত ক্লান্তি আনি দিছে । পাঁচ-ছয়জন ৰোগী চায়েই তেওঁ ঘৰলৈ গুচি যায়গৈ । বাকীবোৰক তেওঁৰ সহকাৰীয়ে চায় ।

ডাক্তৰ হিচাপে বহুত দিনৰপৰা তেওঁৰ তেনেকুৱা প্ৰেক্ষিপচ নথকাৰ বাবে ঈশ্বৰক তেওঁ ধন্যবাদ দিয়ে । কোনেও তেওঁক বিৰক্ত নকৰিব বুলি জানি ঘৰলৈ উভতি আহি কিতাপ লৈ বহেহি । তেওঁ অসম্ভৱ পঢ়ে আৰু পঢ়ি তৃপ্তিও পায় : দৰমহাৰ আধা টকা তেওঁৰ কিতাপ কিনোতেই খৰচ হয় । ঘৰৰ ছটা কোঠালীৰ তিনিটা কিতাপ আৰু পুৰণি আলোচনীৰে ভৰা । বুৰঞ্জী আৰু দৰ্শন পঢ়িবলৈ তেওঁ বৰ ভাল পায় । চিকিৎসা সম্পৰ্কীয় আলোচনী মাত্ৰ এখনহে তেওঁ ৰাখে— ‘দি ফিজিচিয়ান’ । সদায় শেষৰ ফালৰপৰা তেওঁ সেইখন পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰে ; ঘটাৰ পিছত ঘণ্টা অলপো ক্লান্তিবোধ নকৰাকৈ সমানে পঢ়ি গৈ থাকে । ইভান দিমিত্ৰিচে যেনেকৈ স্বৰ্ধৰ্ধকৈ অধৈৰ্যভাৱে পঢ়িছিল, তেওঁ তেনেকৈ নপঢ়ে । লাহে-ধীৰে সাৰমৰ্ম গ্ৰহণ কৰি পঢ়ে । যিবিলাক অংশ ভাল লাগে অথবা সহজবোধ্য নহয়, প্ৰায়ে তেওঁ সিবিলাক আকৌ ঘূৰাই পঢ়ে । তেওঁৰ কিতাপৰ কাষত সদায় এটা কাঁচৰ পাত্ৰত ভদ্কা (ৰুচদেশীয় মদ) থাকে আৰু ডেস্কৰ ওপৰত থাকে নিমখ লগোৱা তিয়ঁহ বা চকলিউৱা আপেলৰ টুকুৰা । আধা ঘটাৰ মূৰে মূৰে কিতাপৰপৰা চকু আঁতৰাই নিনিয়াকৈয়ে তেওঁ মদৰ গিলাচত ভদ্কা ঢালি লয় । তাৰ পিছত খেপিয়াই খেপিয়াই তিয়ঁহটো হাতত তুলি লৈ একামোৰ মাৰে ।

তিনি বজাত বান্ধনি-ঘৰৰ ছৱাৰমুখলৈ সন্তুৰ্ণগৈ গৈ কাহ এটা মাৰি
কয় : ‘ডাৰিয়া খোৱাৰ কিমান দূৰ ?’

উহাই-সিজাই কোনোমতে বন্ধা জুতি নলগা খাদ্য খাই উঠি
আল্লেই ইয়েফিমিচে বুকুৰ ওপৰত হাত সাবটি ইটো কোঠাৰপৰা
সিটো কোঠালৈ পায়চাৰি কৰি চিন্তা কৰে। ঘড়ীত চাৰিটা বাজে,
তাৰ পিছত পাঁচটা। তেতিয়াও আল্লেই ইয়েফিমিচৰ পায়চাৰি আৰু চিন্তা
কৰা বন্ধ নহয়। অলপ সময়ৰ মূৰে মূৰে বান্ধনি-ঘৰৰ ছৱাৰ খোলাৰ
শব্দ শুনিবলৈ পোৱা যায় আৰু ডাৰিয়াৰ টোপনি-গধুৰ বড়া মুখখন
দেখা যায়।

“আল্লেই ইয়েফিমিচ, আপোনাৰ বীয়েৰ খোৱাৰ সময় হোৱা
নাই ?” উৎকণ্ঠাবে ডাৰিয়াই সোধে।

“এতিয়াও হোৱা নাই,” ডাক্তৰে কয়, “অলপ পিছত, আৰু
অলপ....”

সন্ধিয়া সময়ত পোষ্টমাষ্টৰ মিখাইল আভেৰিয়ানিচ আহে। গোটেই
চহৰত মাত্ৰ এই এজন মানুহৰ সঙ্গ আল্লেই ইয়েফিমিচৰ আশ্রয়
নালাগে। মিখাইল আভেৰিয়ানিচ এসময়ত ভাল গৱেষ্টাৰ জমিদাৰ
আছিল, অশ্বাৰোহী সৈনিক হিচাপেও কাম কৰিছিল। কিন্তু সকলো
সম্পত্তি উকৱাই দি বুঢ়া বয়সত বাধ্য হৈ এই পোষ্টমাষ্টৰৰ চাকৰিত
সোমায়। তথাপি কিন্তু, তেওঁৰ দৈহিক আৰু মানসিক স্বাস্থ্য অটুট
আছে। তেওঁৰ দুই কুঁৱৰ পকা জুলপী চাবলগীয়া, ব্যৱহাৰ অমায়িক
আৰু মাতটো ডাঙৰ হলেও কৰ্কশ নহয়। সহজে খং উঠিলেও তেওঁৰ
মনটো কিন্তু দৰদী আৰু স্নেহপ্ৰৱণ। বাইজৰ কোনোবাই যদি ডাক-
ঘৰৰ কোনো বিষয় লৈ প্ৰতিবাদ কৰে বা দ্বিমত হৈ কোনো কথাত
তৰ্ক কৰে, মিখাইল আভেৰিয়ানিচ খঙত বঙা-চঙা পৰি কঁপিবঠৈ
ধৰে, টে’টুফালি চিঞৰ মাৰি কৈ উঠে : ‘চুপ থাক!’ ফলত সাধাৰণৰ
কাৰণে ডাকঘৰখন এখন ভয়ঙ্কৰ ঠাই বুলি জনাজাত। মিখাইল

আভেৰিয়ানিচে আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচক তেওঁৰ উদাৰ মন আৰু পাণ্ডিত্যৰ কাৰণে শ্ৰদ্ধা কৰে আৰু ভাল পায়। কিন্তু আন সকলোকে তেওঁ নিজতকৈ হয় বুলি ভাবে, তেওঁৰ লগত উঠা-বহা কৰাৰ যোগ্য বুলিয়েই নাভাবে।

“মই আহিছো!” ডাক্তৰৰ ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহি মিখাইল আভেৰিয়ানিচে চিঞৰি কয়। “বন্ধুবৰৰ খবৰ কি? মোৰ উৎপাতত অতিষ্ঠ হৈ উঠিছে, নহয় জানো?”

“নাই, নাই, কি যে কয় আপুনি!” ডাক্তৰে বিনয়েৰে উত্তৰ দিয়ে। আপুনি তো জানেই, আপোনাক দেখিলে মই যে কিমান আনন্দিত হওঁ।”

দুই বন্ধুৱে গৈ পঢ়া-কোঠালীত চোফাত বহে, আৰু নীৰৱে কিছু সময় ধোঁৱা হোপে।

“ডাৰিয়া, অলপ বীয়েৰ দিলে কেনেকুৱা হয়?” ডাক্তৰে অমায়িক সূৰত কয়।

নীৰৱেই প্ৰথম বটলটো শেষ হৈ যায়। ডাক্তৰক চিন্তা কৰা দেখা যায় আৰু মিখাইল আভেৰিয়ানিচক দেখি ভাব হয় স্মৃতিত যেন তেওঁ নৃত্য কৰিব নাইবা চৰাইৰ দৰে উৰা মাৰিব। তেওঁ যেন চমৎকাৰ এটা খবৰ লুকাই ৰাখিছে। সাধাৰণতে ডাক্তৰেই প্ৰথমে কথা আৰম্ভ কৰে।

শান্ত আৰু ধীৰভাৱে মূৰটো লাহে লাহে জোকাৰি বন্ধুৰ ফালে নোচোৱাকৈ তেওঁ (কাৰো মুখৰ ফালেই তেওঁ কেতিয়াও নাচায়) কৈ যায়, “কিমান দুখৰ বিষয় কওকচোন বাক মিখাইল আভেৰিয়ানিচ, আমাৰ এই চহৰত এনে এটা প্ৰাণী নাই যি মনৰ উৎকৰ্ষ সাধন হব পৰা ধৰণৰ কোনো আলোচনা কৰিব পাৰে বা শুনিব খোজে। ই যে আমাৰ কিমান ডাঙৰ দৈন্যতা। যিসকল শিক্ষিত, তেওঁলোকো দেখিছো তুচ্ছ কথাৰ ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰে। মই আপোনাক কৈ

থও, তেওঁলোকৰ মনৰ বিকাশ নিম্নশ্ৰেণীৰ মানুহতকৈ কোনো গুণে উন্নত নহয়।”

“ঠিকেই কৈছে। আপোনাৰ সৈতে মই একেবাৰে একমত।”

“আপুনি নিশ্চয়কৈ জানে,” ডাক্তৰে তেওঁৰ স্বভাৱমূলত ধীৰ-শান্ত সুৰত কৈ যায়, “মানৱ-মনৰ আধাত্মিক উৎকৰ্ষ আৰু তাৰ ক্ষুণ্ণত বাদে এই জগতত বাকী সকলো অৱাস্থা আৰু তুচ্ছ। এই ‘মনেই’ মানুহ আৰু জন্তুৰ মাজত সীমাবেখা টানে, ইয়াৰেই কৃপাত আমি মানুহৰ স্বৰ্গীয় সত্তাৰ আভাস পাবলৈ পাওঁহক। অমৰত বোলা একো নাই বুলি জানো, যদি কিবা আছে সি হ’ল মানুহৰ এই ‘মন’। ইয়াৰপৰাই আৰম্ভ কৰিলে দেখিবলৈ পাওঁহক, সকলো আনন্দৰ মূলতে আছে এই ‘মন’। আমি আমাৰ চাৰিওফালে তেনে এটা মন দেখিবলৈও নাপাওঁ, নাইবা তেনে এটা মন থকা বুলি শুনিবলৈও নাপাওঁ; আৰু তাৰ অৰ্থই হৈছে আমাৰ ভাগ্যত ‘মুখ’ কল্পনাৰ বস্তু মাত্ৰ। আপুনি হয়তো কব, কেলেই কিতাপ তো আছে। সঁচা, কিন্তু ব্যক্তিগত যোগাযোগ আৰু আলোচনাৰ অভাৱ কিতাপে পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। এটা উপমা দি বুজাবলৈ যদি মোক অনুমতি দিয়ে—হয়তো উপমাটো আপোনাৰ মনঃপুত নহব—তথাপি, মোৰ মতে কিতাপ হ’ল ছাপা কৰা স্বৰলিপি আৰু আলাপ-আলোচনা হ’ল গীত।”

“ঠিকেই কৈছে।” মিখাইল আভেৰিয়ানিচে কলে।

আকৌ নীৰৱ। এটা বোবা ছুখৰ ভাব মুখত ফুটাই লৈ ডাৰিয়াই বান্ধনি-ঘৰপৰা ওলাই আহি ছুৱাবৰ কাষত থিয় হৈ গালত হাত দি তেওঁলোকৰ কথাবোৰ শুনি থাকে।

“হায়।” লুমুনিয়াহ এটা এবি মিখাইল আভেৰিয়ানিচে কয়, “আজি-কালিৰ দিনত আকৌ মানুহৰ মন।”

তাৰপিছত তেওঁ কৈ যায় সেই যুগৰ কথা—যেতিয়া মানুহৰ জীৱন আনন্দেৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল, জীৱনত আছিল আগ্ৰহ। কৈ যায় সেই

যুগৰ কচিয়াৰ শিক্ষিত শ্ৰেণীৰ কথা—যিসকলে মানুহক সন্মান কৰিব জানিছিল, আৰু জানিছিল বন্ধু ভাল পাব। সেই সোণালী যুগত বিনা বচিদে এজনে আনজনক টকা ধাবলৈ দিছিল, দুখীয়া বন্ধুক সহায় কৰিবলৈ আগবাঢ়ি নহাটো লাজৰ কথা বুলি ভাবিছিল। আৰু আছিল দেশ-জয়ৰ ডাঙৰ ডাঙৰ অভিযান, নানা ধৰণৰ অসম সাহসিকতাৰ যুদ্ধ, মৰা-কটা, পৰস্পৰৰ বন্ধুত্ব আৰু নাৰী। আ-হা, আৰু ককেচাচ্! সঁচাকৈয়ে কি অপূৰ্ব দেশ। সেই বেটেলিয়ান-অধিনায়কৰ ঘৈণীয়েকৰ কথা মনত পৰে—ভদ্ৰমহিলাৰ মূৰৰ দোষ আছিল, অফিচাৰৰ পোছাক পিন্ধি নিতৌ সন্ধিয়া অকলে ঘোঁৰাত উঠি পাহাৰলৈ গৈছিল। মানুহে কোৱা-কুই কৰিছিল পাহাৰী গাঁৱত কোনোবা ৰাজপুত্ৰৰ লগত তেওঁৰ গোপন প্ৰণয় আছে।”

“ৰক্ষা কৰা বিধাতা!” হুমুনিয়াহ কাঢ়ি ডাৰিয়াই কৈ উঠে।

“...আৰু যি পৰিমাণ মদ খাইছিলো, সেই অনুপাতে আছিল খোৱাবস্তু! আ-হা কেনেকুৱা বেপৰোৱা স্বাধীন আছিলো।”

আদ্ৰেই ইয়েফিমিচে তেওঁৰ কথাবিলাকৰ অৰ্থ বুজিবলৈ যত্ন নকৰি মাত্ৰ শুনি গৈছিল। ‘বীয়েৰ’ৰ গিলাচত মুখ লগাই তেওঁ ভাবিছে আন কথা।

“প্ৰায়ে মই বিচক্ষণ বুদ্ধিমান মনীষীসকলক সপোনত দেখো, সপোনত তেওঁলোকৰ সৈতে কথা পাতিো।” মিখাইল আভেবিয়ানিচৰ কথাৰ মাজতে বাধা দি তেওঁ হঠাতে আপোনমনে কৈ পেলালে। “মোৰ দেউতাই মোক আদৰ্শ শিক্ষাই দিছিল, কিন্তু বৰ্তমান শতিকাৰ সপ্তম দশকৰ ভাৱধাৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ তেওঁ মোক পঠিয়ালে ডাক্তৰি পঢ়িবলৈ। এতিয়া মাজে-সময়ে ভাবো, যদি তেতিয়া তেওঁক অমান্য কৰিলোহেতেন, ইতিমধ্যে হয়তো মই আধ্যাত্মিক আন্দোলনৰ মাজত সোমাই পৰিলোহেতেন। হয়তো মই কোনো বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপকমণ্ডলীৰ এজন সত্য হৈ থাকিলোহেতেন। যদিও ‘মন’

বোলা পদাৰ্থটো অম্বৰ নহয়—সকলো বস্তুৰ দৰেই ইও নশ্বৰ—
তথাপি মনন-চিন্তনক কলেই মই ইমান উচ্চ স্থান দিওঁ আপোনাক
সেই কথা আগেয়ে কৈছো। জীৱনটো এখন দুৰ্ভোগৰ জাল মাত্ৰ।
যেতিয়াই কোনো চিন্তাশীল ব্যক্তিৰ বুদ্ধিৰ পৰিণতি ঘটে, যেতিয়াই
তেওঁ তেওঁৰ চিন্তাশক্তি সম্বন্ধে সচেতন হয়, তেতিয়াই অনুভৱ নকৰি
নোৱাৰে যে এনে এখন জালত তেওঁ আটক হৈ পৰিছে যাৰপৰা
পৰিত্ৰাণৰ কোনো উপায় নাই। তেতিয়াই ভবা যায় তেওঁক
অবিদ্যমান অৱস্থাৰপৰা ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে মাতি অনা হৈছে সম্পূৰ্ণ
আকস্মিক কাৰণত ...কিহৰ বাবে? যদি তেওঁ জানিবলৈ চেষ্টা কৰে
জীৱনৰ আদৰ্শ বা উদ্দেশ্য কি, হয় তেওঁ কোনো উত্তৰ নাপায়, নহলে
বহুত অৰ্থহীন তত্ত্বকথা শুনে। দুৱাৰত তেওঁ অনবৰত খুন্দিয়াই থাকে,
কোনেও দুৱাৰ নোখোলে। তাৰপিছত এদিন মৃত্যু আহি উপস্থিত
হয়—সিও তেওঁৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে। যেনেকৈ কয়দীবিলাকে একে
দুখৰ ভাগী কাৰণে যেতিয়া একেলগে থকাৰ সুযোগ পায় তেতিয়া
অলপ সুখত থাকে, তেনেকৈ যিসকল মানুহৰ মনৰ গঠন বিশ্লেষণী
আৰু দাৰ্শনিক, তেওঁলোকো পৰম্পৰাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। তেওঁলোকে
গম নাপায় যে তেওঁলোক জালত আটক হৈ পৰিছে। উন্নত চিন্তাৰ
অবাধ চৰ্চাত আৰু বিনিময়ত তেওঁলোকে সময় অতিবাহিত কৰে।
এইফালৰপৰা ‘মন’ অতুলনীয় পৰিতৃপ্তিৰ উৎস।”

“সঁচা কথা।” মূৰ ছুপিয়াই মিখাইলে কয়।

মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ চকুৰ ফালে নোচোৱাকৈ আন্দ্রেই
ইয়েফিমিচে বৈ বৈ শাস্ত্ৰভাৱে কৈ যায় মননশীল মানুহবিলাকৰ
কথা, আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে কথা পতাৰ আনন্দৰ কথা। মিখাইল
আভেৰিয়ানিচে মনোযোগেৰে তেওঁৰ কথা শুনি যায় আৰু মাজে মাজে
‘সঁচা কথা,’ ‘ঠিকেই কৈছে’ বুলি মূৰ ছুপিয়াই কয়।

“আপুনি বিশ্বাস নকৰে নে যে আত্মা অবিদ্যমান?” পোষ্ট-

মাষ্টাৰ মিখাই আভেৰিয়ানিচে হঠাতে ডাক্তৰ আলেক্সেই ইয়েফিমচক
প্ৰশ্ন কৰি উঠে ।

“ওহঁ! ডাঙৰীয়া, মই বিশ্বাস নকৰো । বিশ্বাস তো নকৰোৱেই,
বিশ্বাস কৰাৰ কোনো কাৰণো বিচাৰি নাপাওঁ ।”

“সঁচা কথা কবলৈ গলে, এই সম্বন্ধে মোৰো সন্দেহ আছে ।
অথচ জানে নে, কিয় জানো মোৰ ভাব হয় মই কেতিয়াও নমৰো ।
মাজে-সময়ে নিজকে কওঁ, ‘এই বুঢ়া, আক কলেই, এইবাৰ মৰিবলৈ
সাজু হ’ । কিন্তু তেতিয়াই কোনোবাই যেন কাণে কাণে কয়—সেইবোৰ
কথাত কাণ নিদিবা । তুমি কেতিয়াও নমৰা……”

ন-বজাৰ পিছত মিখাইল আভেৰিয়ানিচ গুচি যায়গৈ । হল-
ঘৰত থিয় হৈ গধুৰ কোটটোত হাত স্তম্ভাবলৈ চেপ্টা কৰি তেওঁ
ভূমুনিয়াহ কাঢ়ি কয় :

“সঁচাকৈয়ে নিয়তিয়ে আমাক কি যে এক অতল সাগৰত পেলাই
থৈছে । আটাইতকৈ মৰ্মান্তিক ঘটনা এয়ে যে ইয়াতেই আমি মৰিবও
লাগিব । হায় অদৃষ্ট !……”

বন্ধুক বিদায় দি আল্লেই ইয়েফিমিচে
 ডেস্কলৈ উভতি গৈ আকৌ পঢ়াত মনোযোগ দিয়ে । নিশাৰ নিস্তকতা
 ভঙ্গ কৰিবলৈ তিলমাত্র শব্দও নাই, যেন সময়ৰ গতি বন্ধ হৈ গৈছে ।
 সময়ে যেন থমকি বৈ ডাক্তৰ আৰু তেওঁৰ কিতাপক লক্ষ্য কৰিছে ।
 যেন এই কিতাপ আৰু সোঁ সেউজীয়া ঢাকনিৰে সৈতে বস্তিটোৰ
 বাহিৰে জগতত আৰু একোৱেই নাই । ডাক্তৰৰ কক্ষ বন্য চেহেৰাত
 মানৱ-মনৰ অভিব্যক্তিৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আৰু সহৃদয়তাৰ হাঁহিৰ ৰেঙনি
 খেলি যায় লাহে লাহে । “কেলেই, হায়, কেলৈই মানুহ অমৰ
 নহয় ?” তেওঁ নিজক নিজে কৈ উঠে, “মগজুৰ এই কোষ আৰু
 কুণ্ডলীবিলাক, এই দৃষ্টি, এই বাক্শক্তি, এই প্ৰতিভা — আটাইবিলাক
 মাটিৰ লগত মিহলি হৈ যাব ? পৃথিৱীৰ মাটিৰ নিচিনাকৈয়ে লক্ষ
 কোটি বছৰ সূৰ্য পৰিক্ৰমণৰ ফলত ইহঁত মাত্ৰ চোঁচা জড়পিণ্ডত
 পৰিণত হব নে ? অকাৰণ উদ্দেশ্যহীন ঘূৰ্ণীচক্ৰত অকল জড়ত্ব প্ৰাপ্তিৰ
 কাৰণেই কি প্ৰয়োজন আছিল অস্তিত্বহীন অন্ধকাৰৰপৰা মানুহৰ —
 এই দেৱদুৰ্লভ মানস-সম্পত্তিৰ অধিকাৰী পৃথিৱীৰ মানুহৰ — আবিৰ্ভাব
 ঘটোৱাৰ, তাৰপিছত নিৰ্মম উপহাসেৰে বোকাত পৰিণত কৰাৰ ?”

হুৰিপাক ! অমৰত্বৰ এই প্ৰতিভূত কাপুকষৰ বাহিৰে কোনে
 সাহসনা পাব পাৰে ? প্ৰাকৃতিক জগতত জীৱনীশক্তিৰ অচেতনতা
 মানৱিক জড়বুদ্ধিতকৈও তলখাপৰ, কাৰণ জড়বুদ্ধিৰ মাজতো অলপ
 নহয় অলপ ইচ্ছাশক্তি, অলপ চেতনা থাকে । প্ৰাকৃতিক ক্ষেত্ৰত

সেইকণো নাথাকে। যি কাপুৰুষৰ আত্মমৰ্যাদাবোধতকৈ মৃত্যুভয়
 প্ৰবল সিয়েই এইবুলি সাস্থনা লভিব পাৰে যে তাৰ দেহ এডাল
 ঘাঁহৰ মাজত, এটুকুৰা শিল বা এটা কাঠফুলাৰ মাজত বৰ্তি থাকিব
 ...বেহেলাখন ভাঙি বা অকামিল হৈ যোৱাৰ পিছত খাপটো
 দেখুৱাই তাৰ ভৱিষ্যৎ কি উজ্জ্বল বুলি কোৱাটো; যিদৰে হাঁহি উঠা
 কথা, সেইদৰে দুৰ্বিপাকৰ মাজত অমৰত্বৰ সন্ধান কৰাটোও হাঁহি
 উঠা কথা।

ঢং ঢং কৰি ঘড়ী বাজি উঠে, আৰু আনুই ইয়েফিমিচে
 আৰামী-চকীখনত আউজি চকু মুদি নিবিষ্ট মনে বহে আৰু-কিছুসময়
 চিন্তা কৰাৰ উদ্দেশ্যে। এইমাত্ৰ তেওঁ পঢ়ি থকা কিতাপখনৰ উচ্চ
 ভাবাদৰ্শই তেওঁক অনুপ্রাণিত কৰে। নিজৰ অজ্ঞাতসাৰেই সেই
 আদৰ্শৰ লগত নিজৰ জীৱনৰ অতীত আৰু বৰ্তমান বিশ্লেষণ কৰিবলৈ
 আৰম্ভ কৰে। অতীতটো তেওঁৰ ওচৰত বিৰক্তিকৰ হৈ উঠে, অতীতৰ
 কথা তেওঁ আৰু নাভাবিবলৈ স্থিৰ কৰে। বৰ্তমানো অতীতৰ
 নিচিনাই। তেওঁ জানে, সূৰ্যৰ চাৰিওফালে পাৰ্থিৱ জড়পিণ্ডৰ লগতে
 তেওঁৰ চিন্তাবিলাক যেতিয়া ঘূৰিব ধৰিছে ঠিক তেতিয়াই এই ডাঙৰ
 ঘৰটোৰ ডাক্তৰৰ-কোঠালীৰ কেইখোজমান নিলগত ময়লা আৱৰ্জনাৰ
 মাজত বেমাৰত মানুহ হাৰাশাস্তি হৈছে, হয়তো ঠিক এই মুহূৰ্তত
 উৰহৰ কামোৰত কিছুমানে উজাগৰে বাতি কটাইছে, কাৰোবাৰ
 ঘাড়োখৰ ইৰিচিপেলাচত সংক্ৰামিত হৈ উঠিছে, কাৰোবাৰ জখম
 হোৱা ঠাইত ইমান কটকটীয়াকৈ বেণ্ডেজ কৰা হৈছে যে তাৰ কাৰণে
 সি বাগৰি বাগৰি কেঁকাইছে, হয়তোবা ৰোগীবিলাকৰ কিছুমানে
 ব্ৰাউতে নাচবিলাকৰ লগত তাম্ৰ খেলিছে আৰু ভদ্কা খাইছে। যোৱা
 বছৰ বাৰ হেজাৰ মতা-তিৰোতাক ঠগোৱা হৈছে। হাস্পতালটোৰ
 সকলো কাৰ্যকলাপৰ গুৰিতে আছে চুৰি, কাজিয়া, আড্ডা, দলা-
 দলি, পক্ষপাতিত্ব আৰু চিকিৎসাৰ অব্যৱস্থা। কুৰি বছৰ আগেয়ে

যি আছিল আজিও তেনেদৰেই আছে। হাস্পতালটো এতিয়ালৈকে দুৰ্নীতিৰ ঘাঁটি, জনসাধাৰণৰ স্বাস্থ্যৰ বাবে হানিকৰ স্থান। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে জানে, ৬ নম্বৰ বোৰ্ডৰ গৰালৰ ভিতৰত নিকিটাই বোগী-বিলাকক সদায় মাৰধৰ কৰে, জানে—মচেইকা নিতৌ ভিক্ষা খুজিবলৈ বাস্তালৈ ওলাই আহে।

লগতে ইয়াকো জানে, যোৱা পঁচিশ বছৰে চিকিৎসা-বিজ্ঞানৰ আশাতীত উন্নতি হৈছে। বিশ্ববিদ্যালয়ত ছাত্ৰাৱস্থাত থাকি তেওঁৰ ধাৰণা হৈছিল চিকিৎসা-বিদ্যাৰ পৰিণতি অল-কিমিয়া আৰু আধ্যাত্ম-শাস্ত্ৰৰ নিচিনাই হব। কিন্তু এতিয়া বাতিৰ পিছত বাতি যিমানেই তেওঁ পঢ়ে সিমানেই এই চিকিৎসা-বিদ্যাই তেওঁক বিস্ময়ত অভিভূত কৰে, ইয়াৰ ভৱিষ্যৎ কল্পনা কৰি এতিয়া তেওঁৰ গোটেই-গা শিয়ৰি উঠে। কি আশাতীত ইয়াৰ সাফল্য, বিজ্ঞান-জগতত কি যে বিপ্লৱ আনি দিছে! পচন-নিবাৰক ঔষধবোৰৰ কুপাত আজিকালি এনেকুৱা অপাৰেচন সুকলমে সম্ভৱ হব ধৰিছে যিটো পিৰগোভৰ নিচিনা জগৎবিখ্যাত চাৰ্জেনৰ পক্ষেও কল্পনাৰ অতীত আছিল! জেমস্তুভো হাস্পতালৰ সাধাৰণ ডাক্তৰসকলেও জানু-সন্ধী ব্যৱচ্ছেদ কৰিবলৈকো আৰু ভয় নকৰে, উদবান্ধ অপাৰেচনৰ পিছত বৰ বেছি শতকৰা এজনহে মৰে; পেটত শিল হোৱাটো এটা উল্লেখযোগ্য বেমাৰ বুলিয়েই বিবেচনা কৰা নহয়। চিফিলিচৰপৰা সম্পূৰ্ণ আৰোগ্যলাভ সম্ভৱ হৈছে। এইবোৰৰ বাহিৰেও আছে সংবেশন আৰু বংশগতি সম্বন্ধে নতুন মতবাদবিলাক, পাস্তৰ আৰু কচৰ আৱিষ্কাৰ, স্বাস্থ্যবিজ্ঞান, সংখ্যাতত্ত্ব, আৰু আমাৰ কচীয়া চিকিৎসা-ক্ষেত্ৰত দেশৰ জেমস্তুভো হাস্পতালবিলাক। মানসিক ব্যাধিৰ বিজ্ঞান, আৰু তাৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাগ, বোগ নিৰ্ণয়ৰ আৰু চিকিৎসাৰ নতুন পদ্ধতি—অতীতৰ তুলনাত এই সকলোবোৰেই যুগান্তকাৰী। মানসিক বোগীবিলাকক এতিয়া আৰু ঢেঁচা পানীত জুবুৰিওৱা বা কটকটীয়াকৈ বান্ধি ৰখা

নহয়, সিহঁতৰ সৈতে মানুহৰ দৰেই ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বাতৰিকাকতত আজিকালি প্ৰায়ে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে সিহঁতক আনন্দ দিবলৈ থিয়েটাৰ আৰু 'বল' নাচৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। আল্ৰেই ইয়েফিমিচে জানে যে আধুনিক কচি আৰু দৃষ্টিভঙ্গি থকা সত্বেও ৬ নম্বৰ ব্ৰাউৰ নিচিনা এটা নৰককুণ্ড যে তিষ্ঠি থাকিব পাৰে তাৰ কাৰণ হৈছে এই চহৰৰপৰা বেল-ষ্টেচন দুশ ভেৰ্ট দূৰৈত, তাৰ অন্যতম কাৰণ হৈছে চহৰৰ মেয়ৰ আৰু কাউন্সিলাৰবিলাক অৰ্ধ-শিক্ষিত মানুহ। তেওঁলোকে ডাক্তৰক গোসাঁই বুলি ভাবে। ডাক্তৰে যদি সীহ গলাই বোগীৰ মুখত ঢালি দিয়ে তথাপি তেওঁলোকে মুখেৰে নামাতে। আন ঠাইত হোৱাহেতেন বাতৰিকাকত আৰু জনমতৰ আক্ৰোশত ক্ষুদ্ৰ এই জেলখানাটো কেতিয়াবাই ধূলি হৈ উৰি গ'লহেতেন।

‘কিন্তু তাৰপৰা কোনো এনে লাভ হ'লহেতেন?’ আল্ৰেই ইয়েফিমিচে চকু দুটা ডাঙৰকৈ মেলি নিজক নিজে প্ৰশ্ন কৰে। ‘ইমানবোৰ যে হৈছে তাৰপৰা কি লাভ হৈছে? পচন-নিবাৰক ঔষধেই হওক, কচ-পাস্তুৰেই হওক, আগতে যি দোষ আছিল এতিয়াও সেয়েই আছে। বোগ আৰু মৃত্যুৰ হাৰ আগেকৈ যি আছিল এতিয়াও সেয়েই আছে। মানসিক বোগীবিলাকৰ বাবে থিয়েটাৰৰ ব্যৱস্থাই কৰক বা 'বল' নাচৰ ব্যৱস্থাই কৰক, কিন্তু বন্দীদশাৰপৰা সিহঁতৰ আজিও মুক্তি নাই। অতএৱ এইবোৰ অৰ্থহীন আড়ম্বৰৰ বাহিৰে একো নহয়। ভিয়েনাৰ শ্ৰেষ্ঠ চিকিৎসালয়ৰ লগত আমাৰ এই হাস্পতালৰ মূলতঃ কোনো পাৰ্থক্য নাই।’

নিজকে ইমানকৈ বুজাই-মেলিও তেওঁ নিৰ্বিকাৰ হৈ থাকিব নোৱাৰে। ঈৰ্ষা-মিহলি এটা বিষাদে তেওঁৰ মনটোক গধুৰ কৰি তোলে। খুব সম্ভৱ ক্ৰান্তিৰ কাৰণেই এনে হয়। গধুৰ মূৰটো কিতাপৰ ওপৰত দোঁ-খাই আহে, গালত হাত দি তেওঁ আপোন মনে ভাবিবলৈ ধৰে :

‘মই এটা অশুভ শক্তিৰ সেৱা কৰিব ধৰিছো, যিবিলাকক
ঠগিছো সিহঁতৰপৰাই মই মোৰ দৰমহা লৈছো। মই অসৎ। কিন্তু
ব্যক্তিগতভাৱে তো মই একো নহয়, অনিবাৰ্য পাপৰ পঙ্কত ডুব
গৈ থকা গোটেই সমাজখনৰ মই এটি কণিকা মাত্ৰ ! জিলাৰ
সকলো অসৎ অফিচাৰেই কোনো কাম নকৰাকৈ দৰমহা লয়। সেয়ে
মোৰ চৰিত্ৰত যদি সততাৰ অভাৱ ঘটে তেন্তে তাৰ বাবে মই অকলে
দায়ী নহওঁ, দায়ী এই যুগটো। যদি মই আক দুশ বছৰ পিছত
জন্মিলোহেতেন, নিশ্চয় মই তেতিয়া বেলেগ মানুহ হ'লোহেতেন।’

ৰাতি তিনি বাজিলত তেওঁ বস্তি নুমাই শুবলৈ গ'ল। কিন্তু
টোপনি একেবাৰেই নাছিল।

দুই-এ বছৰ আগতে হঠাৎ এদিন এক
 আকস্মিক প্ৰেৰণাত জেমস্তুভো প্ৰতিষ্ঠানে সংকল্প গ্ৰহণ কৰে যে
 চিকিৎসালয়ৰ চিকিৎসক আদিৰ সংখ্যা বঢ়াবৰ কাৰণে তেওঁলোকে
 প্ৰতি বছৰে ৩০০ কবললৈ দি যাব, যেতিয়ালৈকে জেমস্তুভোৰ নামত
 পূৰ্ণাঙ্গ এটা চিকিৎসালয় গঢ়ি নুঠে। আৰু ইয়াৰ ফলতেই জিলা
 চিকিৎসক ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰিচ খোবটভক মিউনিচিপালিটিয়ে আমন্ত্ৰণ
 জনালে হাস্পতালত ডাক্তৰ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচক কামত সহায় কৰিবলৈ।
 নতুনকৈ অহা ডাক্তৰজন চফল ডেকা, বয়স ত্ৰিশ বছৰো পূৰ্ণ হোৱা
 নাই। ওখ-পাখ শাৰীৰিক গঠন, ক'লা চুলি, গালৰ হাড়বোৰ উঠুঙা,
 চকু দুটা সৰু সৰু—তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষসকল সম্ভৱতঃ ৰুচ নাছিল। এটা
 কোপেকো লগত নোহোৱাকৈ তেওঁ আহি চহৰত উপস্থিত হ'লহি।
 লগত আনিলে মাত্ৰ এটা সৰু ট্ৰাঙ্ক আৰু কোলাত এটি কেঁচুৱাৰে
 সৈতে এজনী কম-বয়সীয়া তিৰোতা। তিৰোতাজননী তেওঁৰ বান্ধনী বুলি
 চিনাকি দিলে। জোঙা টুপী, আঁঠুলৈকে বুটজোতা, আৰু জাবকালি
 অকল এটা ভেড়াৰ ছালৰ কামিজ পিন্ধি ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰিচে
 ইফালে-সিফালে ঘূৰি ফুৰে। হাস্পতালৰ সহকাৰী ডাক্তৰ চেৰগেই
 চেৰগেইচ আৰু ধন-ভঁৰালীৰ লগত অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁ
 মিলাপ্ৰীতি কৰি লয়, কিন্তু চিকিৎসালয়ৰ বাকী সকলো কৰ্মচাৰীৰপৰা
 আঁতৰি থাকে, কিয় জানো সিহঁতক তেওঁ 'অভিজাত' বুলি অভিহিত
 কৰে। তেওঁৰ গোটেই কোঠাটোৰ ভিতৰত আছিল মাথোন এখন

কিতাপ - ১৮৮১ চনৰ কাৰণে ভিয়েনাৰ চিকিৎসালয়ত ব্যৱহৃত
 আধুনিকতম প্ৰেচক্ৰিপ্‌চনৰ তালিকা' এখন। এই কিতাপখন লগত
 নিনিয়াকৈ তেওঁ কেতিয়াও ক'তো বোগী চাবলৈ নাযায়। সন্ধিয়া
 তেওঁ ক্লাবলৈ যায়, বিলিয়াৰ্ড খেল, কিন্তু তাচ খেলিবলৈ একেবাৰে
 ভাল নাপায়। 'হেবা, খন্তেকীয়া এই মানৱ-জনম—হাঁহা, যিমান
 পাৰা স্মৃতি কৰা,' এই ধৰণৰ মন্তব্য কৰিবলৈ তেওঁ ভাল পায়।

সপ্তাহত দুদিন তেওঁ হাস্পতাললৈ যায়, প্ৰতিটো ৱাৰ্ডতে
 একোটাকৈ পাক মাৰে, আৰু বাহিৰৰপৰা অহা বোগীবোৰক চায়।
 হাস্পতালত এণ্টিচেপ্টিকৰ ব্যৱস্থা নাই অথচ সদায় বক্ৰমোক্ষণৰ
 বহুত বাটি আমদানি হোৱা দেখি তেওঁৰ মনত কত কি ভাব উদয়
 হয়; কিন্তু আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ অসন্তুষ্ট হয় বুলি তেওঁ নতুন কোনো
 প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰচলন নকৰে। তেওঁৰ দৃঢ় বিশ্বাস ইয়েফিমিচ হ'ল এজন
 বুঢ়া জুৰাচোৰ। তেওঁ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচক এজন অৰ্থপিশাচ বুলি
 সন্দেহ কৰে। মনে মনে তেওঁক ঈৰ্ষাও কৰে। তেওঁৰ স্থান অধিকাৰ
 কৰাৰ এটা প্ৰবল ইচ্ছাও মনত খোপনি লৈছে নিজে কব নোৱাৰাকৈ।

বসন্তকালৰ এটি সন্ধিয়া । তেতিয়া
মাৰ্চ মাহ শেষ হওঁ হওঁ । মাটিত বৰফৰ কোনো চিনচাবেই নাই ।
হাস্পাতালৰ প্ৰাঙ্গনত নানা চৰাইৰ কলৰৱ আৰম্ভ হৈছে । ডাক্তৰে
তেওঁৰ বন্ধু পোষ্টমাষ্টৰক হাস্পাতালৰ নঙলামুখলৈ আগবঢ়াই দিবলৈ
আহিল । ঠিক সেই সময়তে ইলুদী মোচেইকা হাস্পাতালৰ প্ৰাঙ্গনত
প্ৰবেশ কৰিলে । তাৰ মূৰত টুপী নাই, জোতাৰ সলনি ভৰিত
আছে মাত্ৰ এযোৰ মোজা, হাতত এটা সৰু মোনা । খুজি-মাগি যি
পাইছে সকলো আছে সেই মোনাটোৰ ভিতৰত ।

“এটা কোপেক দিবা নে ?” জাৰত কঁপি কঁপি অলপ হাঁহি
সি ডাক্তৰক সুধিলে ।

আল্ৰেই ইয়েফিমিচে কাকো নিমুখ কৰিব নাজানে । তেওঁ তাৰ
হাতত এটা দহ-কোপেক মুদ্ৰা দিলে ।

‘সৰ্বনাশ !’ মানুহজনৰ জোতা নিপিন্ধা ভৰি দুটা আৰু ক্ষীণ
গাঁঠিকেইটা দেখি ডাক্তৰে ভাবিলে, ‘এই চোঁচা বতৰত...’

পুতৌ আৰু বিবক্তিত তেওঁ মোচেইকাৰ পাছে পাছে বার্ডলৈ
গ’ল । গৈ থাকোঁতে তাৰ টপা মূৰটো আৰু ভৰিৰ গাঁঠিকেইটা
লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰিলে ডাক্তৰক সোমাই অহা দেখি নিকিটাই
আবৰ্জনা স্তূপৰ মাজৰপৰা একেজোপে উঠি পোন হৈ থিয় হ’ল ।

“কি খবৰ নিকিটা ?” শাস্তভাৱে আল্ৰেই ইয়েফিমিচে সুধিলে ।
“ইলুদীটোক এযোৰ বুট বা আন কোনো জোতা দিব নোৱাৰি নে ?
দেখা নাই নে, সি জাৰত কেনেকৈ কঁপিছে ।”

“ভাল হুজুৰ, মই চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টক কয়।”

“এৰা, তেওঁক কবা বুইছা, মই দিবলৈ কোৱা বুলি কবা।”

কৰিডোৰৰপৰা বাৰ্ডলৈ সোমোৱা দুৱাৰখন খোলা আছিল। হাত দুখন কিলাকুটিৰ ওপৰত ভৰ দি উবুৰি হৈ বিচিনাত শুই শুই কাণ থিয় কৰি ইভান দিমিত্ৰিচে অচিনাকি মাতৰ কথাবোৰ শুনিছিল। হঠাৎ সি ডাক্তৰৰ মাতটো চিনি পালে। লগে লগে খঙত কঁপি-জপি সি জঁপমাৰি বিচনাৰপৰা নামিল, মুখখন বঙা আৰু হিংস্ৰ হৈ উঠিল, চকু দুটা যেন বাহিৰলৈ ওলাই আহিছে। সি স্থিৰ হৈ থাকিব নোৱাৰিলে, দৌৰি কোঠালীৰ সোঁ-মাজত আহি থিয় হ'ল।

“ডাক্তৰ আহিছা!” সি চিঞৰি উঠিল, পিছ-মুহূৰ্ততে হাঃ হঃকৈ বিকটভাৱে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। “অৱশেষত তেনেহলে আহি ওলালাহি? ডাঙৰীয়াসকল, আপোনালোকৰ কি সৌভাগ্য, ডাক্তৰে দয়া কৰি আমাৰ ঘৰত পদবুলি দিছে। অজীণ পাতকী ক'ববাৰ!” টেঁটু ফালি সি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, এনেভাৱে হঠাৎ সি তাৰ হাত-ভৰি জোকাৰিবলৈ ধৰিলে যে হাস্পতালৰ কোনেও কেতিয়াও তাৰ এই কপ দেখা নাছিল। “এই পিশাচটোক খতম কৰা; নাই, নহয়, খুন হোৱাটো তাৰ পক্ষে বহুত ভাল কথা হব। পিশাচটোক পায়খানাৰ ময়লাৰ মাজত পেলাই দিয়া।”

আল্ৰেই ইয়েফিমিচে দুৱাৰৰ কাষত থিয় হৈ শান্তভাৱে সুধিলে :

“কেলেই মই কি অপৰাধ কৰিলো?”

“কি অপৰাধ?” ইভান দিমিত্ৰিচে চিঞৰি উঠে। তাৰ মুখৰ আকৃতি ভয় লগা; পোছাকটো টানি-টুনি লৈ খঙত কঁপি-জপি সি আঙুৱাতি আহে। “কি অপৰাধ? তই এটা চোৰ।” ঘৃণাত ওঁঠটো বিকৃত কৰি সি চিঞৰিবলৈ ধৰে, দেখি ভাব হয়, এই বোধকৰো ডাক্তৰৰ গাত খুৱাই দিব। “মানুহ-মাৰা ডাক্তৰ! খুনী!”

“মূৰ গৰম নকৰিব, শান্ত হওক,” আল্ৰেই ইয়েফিমিচে অপৰাধীৰ

দৰে সেমেনা-সেমেনি কৰি কয় । “মই আপোনাক ডাঠি কওঁ, জীৱনত মই কেতিয়াও কোনো বস্তু চুৰ কৰা নাই । আৰু, যিবোৰ কথা আপুনি কৈছে, বোধকৰোঁ তাৰ মাজত কোনো সত্যতা নাই । যি দেখিছোঁ মোৰ ওপৰত আপোনাৰ ভীষণ খং উঠিছে । আগৈয়ে অলপ চেষ্টা কৰি মূৰটো ঠাণ্ডা কৰক, তাৰ পিছত ধীৰে-সুস্থিৰে শান্তভাৱে কওকচোন, মোৰ ওপৰত আপোনাৰ এই খঙৰ কাৰণ কি ?”

“কেলেই মোক ইয়াত আটক কৰি ৰাখিছে ?”

“কাৰণ আপুনি অসুস্থ ।”

“অ’ মই অসুস্থ । কিন্তু হেজাৰ হেজাৰ পগলা যে স্বাধীনভাৱে ঘূৰি ফুৰিছে, সিহঁতৰ বেলিকা ? সিহঁত ঘূৰি ফুৰিব পাৰিছে কেলেই জানে নে ? কাৰণ সুস্থ মানুহৰ লগত সিহঁতৰ পাৰ্থক্য বুজিবলৈ বিদ্যা-বুদ্ধি আপোনাৰ নাই । আনৰ পাপৰ হেতুকে কেলেই তেনেহলে মোক আৰু মোৰ নিচিনা এই হতভগীয়াবিলাকক ইয়াত অযথা আটক কৰি ৰখা হৈছে ? আপুনি, আপোনাৰ সহকাৰী, চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্ট আৰু হাস্পতালৰ প্ৰত্যেকজন কৰ্মচাৰী নৈতিক চৰিত্ৰৰ ফালৰপৰা আমাৰ যি কোনো এজনৰ তুলনাত হীন । সেয়ে যদি হয়, তেন্তে কিয় আমি ইয়াত থাকিম, আৰু আপোনালোকেই বা নাথাকিব কিয় ? ই কেনে ধৰণৰ বিচাৰ !”

“নৈতিক চৰিত্ৰ বা ন্যায়বিচাৰৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই । সকলো দৈৱঘটনা । যিবিলাকক ইয়াত সুমুৱাই থোৱা হৈছে, সিহঁত ইয়াতে থাকিবলগীয়া হৈছে ; যিবিলাকক সুমুউৱা হোৱা নাই, সিহঁত স্বাধীনভাৱে ঘূৰি ফুৰিছে—বহু ইমানেই । আপুনি যে এজন মানসিক ৰোগী আৰু মই যে এজন ডাক্তৰ, ইয়াৰ মাজত কোনো নৈতিক সত্যও নাই, ন্যায়বিচাৰও নাই, ই দৈৱঘটনাৰ বাৰিহে আন একো নহয় ।”

ইভান দিমিত্ৰিচে তাৰ বিচনাৰ এদাঁতিত বহি লৈ শুকান মাতেৰে কলে, “এইবোৰ বাজে কথা মই নবুজো ।”

ইপিনে মোচেইকাই কটীৰ টুকুৰা, কাগজ-পত্ৰ আৰু হাড়ৰ টুকুৰা বিচনাৰ ওপৰত সজাই লৈ বহি জাৰত কঁপি কঁপি আপোন মনে নিজৰ ভাষাত কিবাকিবি গুণ্‌গুণাই আছে। বোধকৰোঁ সি এখন দোকান পাতি বহি থকা বুলিয়েই ভাবিছে। ডাক্তৰ থকা কাৰণে নিকিটাই আজি মচেইকাৰ জেপ, মোনা আদি খানাতালাচ কৰিবলৈ সাহস কৰা নাই।

“মোক যাবলৈ দিয়ক,” কান্দোনৰ শ্ৰুত ইভান দিমিত্ৰিচে কলে।

“ওহোঁ, আপোনাক মই যাবলৈ দিব নোৱাৰোঁ।”

“কিন্তু কোলেই, আপুনি নোৱাৰে কোলেই ?”

“কাৰণ সেইটো মোৰ ক্ষমতাৰ বাহিৰ। তদুপৰি, যাবলৈ দিলে আপোনাৰ নো কি মঙ্গল হব, আপুনিয়োই ভাবি চাওকচোন। ধৰক মই যাবলৈ দিলোঁ, তাৰপিছত ? চহৰৰ মানুহে বা পুলিচে ধৰি আপোনাক আকৌ ইয়াত আনি থবহি।”

“সঁচা, আপুনি ঠিকেই কৈছে,” কপালত হাত বুলাই বুলাই ইভান দিমিত্ৰিচে কলে। “উঃ কি ভয়ানক ! মই এতিয়া কি কৰোঁ, আপুনিয়োই কওক কি কৰিম মই ?”

ভগা মাত আৰু বিকৃত মুখভঙ্গি সৰ্ব্বোত্তম তাৰ বুদ্ধিদীপ্ত তৰুণ মুখখনে আলোকেই ইয়েফিমিচৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিলে। এই ডেকাজনক সমবেদনা জনাবলৈ, শান্ত কৰিবলৈ তেওঁৰ মন ব্যাকুল হৈ উঠিল। বিচনাৰ দাঁতিত তাৰ কাষতে বহি ডাক্তৰে অলপ ভাবি কলে :

“আপুনি কি কৰিব সুধিছে ? আপোনাৰ কাৰণে আটাইতকৈ ভাল উপায় হৈছে পলাই যোৱা। দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে তাৰপৰাও কোনো লাভ নহব। কাৰণ আপোনাক ধৰি ৰখা হব। সমাজে যেতিয়া খুনী, আচামী, পগলা বা সেই ধৰণৰ অপ্ৰীতিকৰ মানুহবিলাকৰ হাতৰপৰা নিজক ৰক্ষা কৰিবলৈ স্মিৰ কৰে, সমাজক তাৰ সংকল্পৰপৰা কোনেও লৰাব নোৱাৰে। আপোনাৰ সমুখত এটা মাত্ৰ পথ, আৰু সেইটো

হৈছে আপোনাৰ উপস্থিতি ইয়াত প্ৰয়োজন এই সঁচাকৈ শীকাৰ কৰি লৈ নিজক ইয়াত থাপ খুৱাই লোৱা।”

“তাৰপৰা নো কাৰ কি লাভ হব?”

“পগলা ফাটক, জেলখানা আছে কাৰণেই এইদিলাক পূৰ্ণ কৰিবলৈ মানুহৰ দৰকাৰ। আপুনি যদি নাহে, মোক আনিব, মই নাহিলে আন এজনক আনিব। অপেক্ষা কৰক, সুদূৰ হলেও এনে এদিন নিশ্চয় আহিব যিদিনা পগলা ফাটক আৰু জেলখানাৰ অস্তিত্ব সমূলি নাথাকিব, লোহাৰ বড্ লগোৱা এই খিৰিকী আৰু হাম্পতাকৰ এই পোছাক সিদিনা লোপ পাব। আজি হওক, কালিলৈ হওক, সেই দিনটো নিশ্চয় এদিন আহিব।”

ইভান দিমিত্ৰিচে নিৰন্তৰ হাঁহি দিলে।

“এইবোৰ কথাত নিশ্চয় আপোনাৰ আন্তৰিক বিশ্বাস নাই,” চকু দুটা অলপ সৰু কৰি সি কলে, “আপোনাৰ আৰু আপোনাৰ ভক্ত সোঁ নিকিটাৰ ভৱিষ্যৎ কি জানে নে? কিন্তু ডাঙৰীয়া, সুদিন যে সঁচাকৈয়ে এদিন আহিবই সেই সম্বন্ধে আপুনি নিশ্চিত হব পাৰে নে! মোৰ কথাক আপুনি তুচ্ছজ্ঞান কৰিব পাৰে, তুনি আপোনাৰ হাঁহি উঠিব পাৰে, কিন্তু তথাপি মই কৈ থওঁ, নতুন জীৱনৰ অকণোদয় এদিন নিশ্চয় হব, সত্যৰ জয় অনিবাৰ্য। আৰু – আৰু আমিও সেই পোহৰৰ পৰশ পাম। মই নাপাম, তাৰ আগতে মই মৰিম, কিন্তু আন সকলোৰে নাতিয়েকৰ নাতিয়েকবিলাকে সেই পোহৰৰ পৰশ পাব। মই সিহঁতক মোৰ আন্তৰিক সম্বৰ্ধনা জনাওঁ, সিহঁত সুখী হলেই মোৰ আনন্দ। বন্ধুসকল আগুৱাই ব'লা। ভগৱান তোমালোকৰ সহায়।”

হাত দুটা সমুখৰ ফালে বঢ়াই দি ইভান দিমিত্ৰিচে খিৰিকীৰ ফালে আগুৱাই গ'ল। উত্তেজনাৰ তাৰ চকু দুটা উজ্জল হৈ উঠিছে, উত্তেজিতভাৱে সি কবলৈ ধৰিলে :

“এই লোহাৰ বডৰ ভিতৰৰপৰা মই তোমালোকক আশীৰ্বাদ দিছো। সত্য চিৰজীৱী হওক। আনন্দ, কি আনন্দ।”

“আনন্দৰ কোনো কাৰণ ইয়াত মই দেখা নাই,” আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে কলে। ইতান দিমিত্ৰিচৰ কথা অলপ নাটকীয় হলেও ডাক্তৰৰ তাক ভাল লাগে। “আপুনি কবৰ দৰে পগলা ফাটক আৰু জেলখানা হয়তো নাথাকিব, হয়তো সত্ৰৰ জয় হব। কিন্তু বস্তুবাদ লোপ নাপায়, প্ৰকৃতিৰ বিধি-নিয়মৰো কোনো পৰিবৰ্তন নহয়। এতিয়াৰ দৰে মানুহে অসুখত ভুগিব, বুঢ়া হব আৰু মৰিব। সেই উষাৰ কিৰণে আপোনাৰ জীৱন যিমানেই উজ্জল নকৰক লাগে, অৱশেষত কফিনত ভৰাই আপোনাক গাঁতত পেলাই মাটি জাপি দিয়া হবই।”

“কেলেই, অমৰত ?”

“বাজে কথা !”

“আপুনি বিশ্বাস নকৰিব পাৰে, কিন্তু মই বিশ্বাস কৰো। ডষ্টয়ভস্কি নে ভল্টেয়াৰ কোনে জানো কৈছিল ঈশ্বৰ নথকা হলে মানুহেই ঈশ্বৰ তৈয়াৰ কৰিলেহেতেন। সেইদৰে অমৰত যদি নাই তাকো যে এদিন অসাধ্যসাধনকাৰী মানুহৰ মনে সৃষ্টি কৰিব তাত মোৰ অকণো সন্দেহ নাই।”

“ভাল কথা কৈছে।” হাঁহি হাঁহি আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে কলে। আপোনাৰ মনত বিশ্বাস থকাটো সুখৰ কথা ; তেনেকুৱা বিশ্বাসৰ দৃঢ়তা থাকিলে মানুহ চাৰি-বেৰৰ মাজত আৱদ্ধ হৈ থাকিও সুখী হব পাৰে। আপুনি দেখিছো এজন শিক্ষিত মানুহ ?”

“এৰা, মই বিশ্ববিদ্যালয়ত পঢ়িছিলো, যদিও গ্ৰেজুৱেট হব পৰা নাই।”

“চিন্তা কৰাৰ প্ৰণালী আপুনি জানে দেখিছো। যি কোনো অৱস্থাত আপোনাৰ চিন্তাৰ মাজত আপুনি নিজে সাস্থ্য পাব পাৰে।

পাখিৰ কোলাহল আৰু অজ্ঞানতাৰ উদ্ধৃত বাধাহীন যি গভীৰ চিন্তাই জীৱন-বহস্যৰ সন্ধান দিয়ে—তাতকৈ ডাঙৰ আশীৰ্বাদ মানৱ-জীৱনত আৰু কি থাকিব পাৰে। পৃথিৱীৰ বুকুত যিমানেই লোহাৰ বেৰ নাথাকক কিয়, আপোনাৰ এই চিন্তাৰ অধিকাৰ কোনেও কাঢ়ি নিব নোৱাৰে। ডাইয়েজেনিজে এটা পিপাৰ ভিতৰত বাস কৰিছিল, তথাপি ৰজাতকৈ সুখত আছিল।”

“আপোনাৰ ডাইয়েজেনিজ এটা মূৰ্খ আছিল,” গম্ভীৰভাৱে ইভান দিমিত্ৰিচে কলে, “ডাইয়েজেনিজ, জীৱন-বহস্য এইবিলাক ডাঙৰ ডাঙৰ কথা মোক কেলেই শুনাইছে ?” হঠাতে থিয় হৈ চিঞৰি সি কৈ উঠিল, “জীৱনক মই ভালপাওঁ, অসম্ভৱ ভালপাওঁ ! মই নিগ্ৰহ আতঙ্কত ভুগিছো, সকলো সময়তে মোৰ ভয় ; ভয়ৰ যাতনাত মই স্থিৰ হৈ থাকিব নোৱাৰো। কিন্তু কেতিয়াবা কেতিয়াবা জীৱনে মোক প্ৰবলভাৱে আকৰ্ষণ কৰে। তেতিয়া মোৰ ভয় হয়, মই বোধকৰো পগলা হৈ যাম। মই জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰো, উঃ, জীয়াই থাকিবলৈ মোৰ যে ভীষণ ইচ্ছা হয়।”

উত্তেজনাত ঘৰৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ ছুৱাবমান অহা-যোৱা কৰি মাতটো চেপি সি কবলৈ ধৰিলে :

“মাজে-সময়ে সপোনত মোক ভূতে ধৰেহি। কত মানুহে মোক চাবলৈ আহে ; কত মানুহৰ মাত-কথা, গান-ৰাজনা শুনিবলৈ পাওঁ। তেতিয়া মোৰ ভাব হয় মই কোনো হাবিত বা সাগৰৰ পাৰত আছো। মানুহৰ কাৰণে, মানুহৰ সেৱাৰ কাৰণে মোৰ মন অস্থিৰ হৈ উঠে……কওকচোন সোঁ তাত কি হব ধৰিছে ?” হঠাতে সি অইন প্ৰসঙ্গ উত্থাপন কৰে। “বাহিৰৰ জগতত কি হব ধৰিছে আপুনি মোক কব নে ?”

“আপুনি মোক আমাৰ এই চহৰৰ কথা সুধিছে নে সাধাৰণভাৱে গোটেই পৃথিৱীৰ কথা সুধিছে !”

“আগেয়ে চহৰখনৰ কথাকেই কওক, তাৰপিছত পৃথিৱীৰ ।”

“শুনক তেন্তে । গতানুগতিকতাৰ বাহিৰে চহৰত আন একো নতুন ঘটনা ঘটা নাই...এনেকুৱা এজন মানুহ নাই যাৰ সৈতে দু-আঘাৰ কথা পাতিব পাৰি বা যাৰ কথা ধৈৰ্য ধৰি শুনিব পাৰি । নতুন মানুহ কোনো অহা নাই । মাত্ৰ খোবটভ নামে এজন ডেকা ডাক্তৰক আমাৰ মাজলৈ অনা হৈছে ।”

“হঁ, মই তাক চিনি পাওঁ । সি আহিবৰ সময়ত মই বাহিৰতেই আছিলো । মোৰ বিশ্বাস সি এটা গৰু ।”

“এৰা, মানুহজনক সুকচিসম্পন্ন শিক্ষিত মানুহ বুলি কব নোৱাৰি ।...যিমান দূৰ জনা যায় ডাঙৰ ডাঙৰ চহৰত জীৱনৰ গতি বন্ধ হৈ যোৱা নাই, দস্তৰমতে জ্ঞানৰ চৰ্চা চলি আছে । গতিকে অনুমান হয় তাত খাঁটি মানুহ আছে । কিন্তু কিয় কব নোৱাৰো, আমাৰ মাজলৈ যিকেইটা নমুনা পঠিয়াইছে কোনো এটাই আশানুৰূপ নহয় । এইটো আমাৰ এই চহৰৰ দুৰ্ভাগ্য ।”

“সঁচাকৈয়ে দুৰ্ভাগ্য !” ইভান দিমিত্ৰিচে ভুমুনিয়াহ কাঢ়ি কলে, পিছ-মুহূৰ্ততে সি হাঁহিবলৈ ধৰিলে । “বাক, এতিয়া পৃথিৱীৰ খবৰ ? বাতৰিকাকত আৰু আলোচনাত আজিকালি কি বিষয়ে লিখালিখি চলিছে ?

ইতিমধ্যে বোৰ্ডটো একাৰ হৈ আহিছিল । ডাক্তৰ থিয় হ’ল, আৰু কচিয়াৰ বাহিৰৰ আৰু ভিতৰৰ কাকতবোৰত কি কি বিষয়ে লিখালিখি চলিছে সেই কথা ইভান দিমিত্ৰিচক কৈ গ’ল ; আৰু কলে, আধুনিক চিন্তাধাৰাৰ বৰ্তমান গতিৰ কথা । ইভান দিমিত্ৰিচে মনোযোগেৰে সৈতে তেওঁৰ কথা শুনি গৈছিল, মাজে-সময়ে সি দুই-এটা প্রশ্নও কৰিছিল । এনেতে হঠাৎ দুই হাতেৰে নিজৰ মূৰটো চেপি ধৰি ডাক্তৰক পাছ দি এনেভাৱে বিচনাত বাগৰি পৰিল যেন সাংঘাতিক কিবা এটা তাৰ মনত পৰি গৈছে ।

‘কি হ’ল, আপোনাৰ, বেয়া লাগিছে নেকি ?’ ডাক্তৰ আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে তাক সুধিলে ।

“মোৰ মুখৰপৰা আৰু এষাৰ কথাও উলিয়াব নোৱাৰিব ।” কক্ষভাৱে ইভান দিমিত্ৰিচে উত্তৰ দিলে । “মোক অকলে থাকিবলৈ দিয়ক ।”

“কেলেই, কি হ’ল আপোনাৰ ?”

“মই কৈছো, মোক অকলে থাকিবলৈ দিয়ক ! গুচি যাওক ইয়াৰপৰা ।”

হুমুনিয়াহ কাঢ়ি কান্ধুটো অলপ জোকাৰি আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচ ব্ৰাউৰপৰা ওলাই গুচি গ’ল । কৰিডোৰটোৱেদি যাবৰ সময়ত তেওঁ কলে :

“নিকিটা, ঠাইডোখৰ অলপ চাফা কৰিলে ভাল আছিল...বৰ বেয়া গোক্ৰ ওলাইছে ।”

“ভাল হুজুৰ ।” নিকিটাই উত্তৰ দিলে ।

“চমৎকাৰ ল’ৰা !” ঘৰলৈ গৈ থাকোঁতে আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে ভাবিলে, “ইমান দিনৰ পিছত, এই এজন মাত্ৰ মানুহ পোৱা গ’ল যাৰ সৈতে কথা পাতিব পাৰি । বঢ়িয়া যুক্তি দি কথা কব পাৰে ; আৰু গুৰুত্ৱ দিবলগীয়া বিষয়ত তাৰ আগ্ৰহ বেছি ।”

ৰাতি কিতাপ পঢ়িবৰ সময়ত বহি বহি, তাৰপিছত শুই শুই ডাক্তৰে ইভান দিমিত্ৰিচৰ কথা ভাবিলে । পিছদিনাখন পুৱা সাৰ পাই উঠিয়েই তেওঁৰ মনত পৰিল—আচৰিত বুদ্ধিমান এজন মানুহৰ লগত তেওঁৰ চিনাকি হৈছে । তেওঁ মনে মনে ঠিক কৰিলে সুযোগ পালেই আকৌ তেওঁ তাৰ লগত দেখা কৰিব ।

আগদিনাখন যিভাৱে শুইছিল

ঠিক সেইভাৱেই কপালৰ দুইকাষে কুমহুটা দুই হাতেৰে চেপি-ধৰি আঁঠু দুটা কোঁচাই ইভান দিমিত্ৰিচে বিচনাত শুই আছিল। সি বেৰৰ ফালে মুখ কৰি আছিল।

“বন্ধু কেনে আছে ?” আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে সুধিলে, “টোপনি গৈ আছে নেকি ?”

“প্ৰথমতে, মই আপোনাৰ বন্ধু নহওঁ,” গাঁকত মুখ গুজি ইভান দিমিত্ৰিচে অনুচ্চ সুৰত কলে, “দ্বিতীয়তে, আপুনি অযথা চেষ্টা কৰিছে মোৰপৰা এষাৰ কথাও উলিয়াব নোৱাৰিব।”

“কি আচৰিত...” অলপ সাজ পাই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে কলে, “কালি আমাৰ মাজত কি সুন্দৰ আলোচনা চলিছিল, কিন্তু ইঠাং কিবা কথাত বেয়া পাই আপুনি কথা বন্ধ কৰি দিলে... নিশ্চয় মই নিজক ভালদৰে আপোনাৰ ওচৰত দাঙি ধৰিব পৰা নাই, অথবা এনে কোনো কথা কৈ পেলাইছো, যিটো আপোনাৰ বিশ্বাসৰ বিৰোধী...”

“আপোনাৰ কথা মই বিশ্বাস কৰিম বুলি আপুনি সঁচাকৈয়ে আশা কৰে নে ?” ইভান দিমিত্ৰিচে বহি লৈ ডাক্তৰৰ ফালে চাই প্ৰশ্ন কৰিলে। তাৰ মাতত উদ্বেগ আৰু বিদ্ৰূপ-মিহলি সুৰ, চৰু দুটা বঙা। “চোৰাংচোৱাগিৰি আৰু জেৰা কৰিবলৈ আপুনি আঠাইলৈ যোৱা ভাল, ইয়াত কৰিবলৈ একোৱেই নাই। কালি আপু কি কাৰণে ইয়ালৈ আহিছিল মোৰ বুজিবলৈ বাকী নাই।”

“কি আচৰিত কথা !” ডাক্তৰে হাঁহি হাঁহি কলে, “মোক এজন চোৰাংচোৱা বুলি ভাবিছে নেকি ?”

“নিশ্চয়……হয় চোৰাংচোৱা, অথবা মোৰ ওপৰত চকু ৰাখিবলৈ নিযুক্ত কৰা এজন ডাক্তৰ—মোৰ মানত এই দুইৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ নাই ।”

“যিহকেই বোলক, বেয়া নাপাব—আপুনি কিন্তু বঢ়িয়া মানুহ !”
বিচনাৰ কাষত থকা টুলখনত বহি ডাক্তৰে তিৰস্কাৰৰ ভঙ্গিত মূৰটো জোকাবিলে ধৰিলে ।

“বাক ধৰি লোৱা যাওক, আপুনি মোক ঠিকেই সন্দেহ কৰিছে,” ডাক্তৰে কবলৈ ধৰিলে, “আপুনি ভগা বা কোৱা মতে মই যেনিবা আপোনাৰপৰা কথা উলিয়াবলৈ যত্ন কৰিছিলো যাতে আপোনাক মই পুলিচত ধৰাই দিব পাৰো । ধৰক আপোনাক বন্দী কৰা হ’ল, তাৰপিছত আপোনাৰ বিচাৰ হ’ল কিন্তু আদালতত বা জেলখানাত ইয়াতকৈও বেয়া অৱস্থাত থাকিবলগীয়া হ’লহেতেন বুলি আপুনি ভাবে নে ? নিৰ্বাসন বা সশ্রম কাৰাদণ্ড ভোগ কৰিবলগীয়া হলেও এই ৱাৰ্ডকৈও বেয়া অৱস্থাত থাকিলহেতেন বুলি আপুনি ভাবে নেকি ? মই কিন্তু নাভাবো……তেনেহলে আপুনি ভয় কৰিবলগীয়া কিটো আছে ?”

কথাবিলাক দিমিত্ৰিচৰ মনত লাগিল । সি সহজ হৈ উঠিল ।……

চাৰি বাজি গৈছে । এই সময়ত সাধাৰণতে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ নিজৰ কোঠালীত পায়চাৰি কৰি থাকে আৰু ডাৰিয়াই তেওঁক ‘বীয়েৰ আনিম নেকি’ বুলি সোধেই । আজিৰ আবেলিটো উজ্জল আৰু নীবৰ ।

“দুপৰীয়া খাই-বই উঠি এনেয়ে আছিলো, এনেতে আপোনাক এবাৰ লগ পাবৰ মন গ’ল,” ডাক্তৰে কলে, “আজিৰ দিনটোলৈ চাই নিঃসন্দেহে কব পাৰি বসন্তু কাল ।

“এইটো কি মাহ ? মাৰ্চ ?”

“এৰা মাৰ্চৰ শেষ ।”

“বাহিৰত খুব বোকা-পানী নেকি ?”

“বেছি নহয় । বাগিচাৰ ৰাণ্ডাবিলাক গুৰান ।”

এইমাত্ৰ যেন টোপনিৰপৰা উঠিছে, এনে ডাবত বঙা চকু দুটা মোহাৰি ইভান দিমিত্ৰিচে কলে, “এই সময়ত এখন গাড়ীত উঠি চহৰৰ বাহিৰত ফুৰিবলৈ বৰ ভাল, তাৰপিছত ঘূৰি আহি আৰাম কৰি উমাল পঢ়া-কোঠালীত বহিবলৈ... মাক লগত থাকিব এজন ভাল ডাক্তৰ, মোৰ মূৰ কামোৰণিব চিকিৎসা কৰিব... মানুহৰ দৰে জীয়াই থকাটো যে কেনেকুৱা মই একেবাৰেই পাহৰি গৈছো । ইয়াত কি জঘন্য ! উঃ অসহ্য !”

উত্তেজনাৰ ফলত সি দুৰ্বল হৈ পৰিছে, সি যেন অনিচ্ছাৰে কথা কৈছে । তাৰ আঙুলিবোৰ কঁপিছে, মূখলৈ চাই বুজিব পাৰি যে তাৰ ভীষণ যন্ত্ৰণা হৈছে ।

“আৰামৰ উমাল পঢ়া-কোঠালীটোৰ লগত এই বাৰ্ডৰ কোনো প্ৰভেদ নাই,” আলেক্সেই ইয়েফিমিচে কলে, “বাহিৰৰ জগতখনত শান্তি, আনন্দ বিচাৰি লাভ নাই, নিজৰ মাজতেই তাক বিচাৰিব লাগিব ।”

“তাৰ মানে ?”

“সাধাৰণ মানুহে পাৰ্থিৱ বস্তুৰ মাজত ভাল বা বেয়াৰ সন্ধান কৰে, যেনে—এটা পঢ়া-কোঠালী, এখন গাড়ী ; কিন্তু চিন্তাশীল মানুহে নিজৰ মাজতেই সেই সকলোবোৰৰ সন্ধান পায় !”

“গীটলৈ গৈ আপোনাৰ সেইখন দৰ্শন-শাস্ত্ৰৰ বক্তৃতাৰ পাতনি মেলকগৈ, তাত সদায় উৎকৃষ্ট বতাহৰ লগত সুমথিৰাৰ ফুলৰ মতলীয়া গোক্ৰ, আপোনাৰ দৰ্শন তাত চলিব । কিন্তু আমাৰ এই আবহাৱাত সি একেবাৰেই অচল । ডাইয়েজেনিজৰ বিষয়ে কাক কৈছিলো জানো,

“মোকেই কৈছিল, কালি ।”

“ডাইয়েজেনিজৰ উষ্ণ কোঠালীৰ বা পঢ়া-কোঠালীৰ দৰকাৰেই নাছিল, তেওঁৰ কাৰণে এনেয়ে সকলো গৰম আছিল । সূমথিৰা আৰু জলফাই খাই নিশ্চিন্ত মনে পিপাৰ ভিতৰত গুই-বহি থাকিব পাৰিছিল । যদি তেওঁ কচিয়াত থাকিলেহেতেন তেনেহলে ডিচেন্সৰ নালাগে মে মাহলৈকে অকণমান আশ্ৰয়ৰ বাবে দুৱাৰে দুৱাৰে ঘূৰি ফুৰিব লাগিলহেতেন । জাৰত তেওঁ পেপুৱা লাগিলহেতেন ।”

“কেতিয়াও নহয় । আন আন যন্ত্ৰণাৰ নিচিনাকৈ জাৰকো, সহজে আওকাণ কৰিব পাৰি । মাৰ্কাচ অবেলিয়াচৰ কথাত—‘যন্ত্ৰণা সম্পৰ্কে ধাৰণাই হ’ল যন্ত্ৰণা, ইচ্ছাশক্তিৰ দ্বাৰা এই ধাৰণাক আঁতৰাই দিব পাৰি । মনবপৰা ইয়াক উলিয়াই দিয়া, অনুযোগ নকৰিবা, চাবা যন্ত্ৰণাও উৰি গৈছে ।’ ঠিকেই কৈছিল, ঋষি-মুনিৰ কথাই নালাগে, সাধাৰণ চিন্তাশীল মানুহৰো বৈশিষ্ট্য হৈছে যন্ত্ৰণাৰ প্ৰতি আওকাণ । তেনে মানুহ সদায় তুষ্ট । তেওঁক কোনো কথাই কেতিয়াও আচৰিত কৰিব নোৱাৰে ।”

“তেনেহলে মই নিশ্চয় এটা বুৰুক, কাৰণ মই যন্ত্ৰণা ভোগ কৰো, মই সন্তুষ্টও হব নোৱাৰো, আৰু মানুহৰ নীচ প্ৰৱৰ্ত্তি দেখি মই আচৰিত হওঁ ।”

“এইখিনিতে আপুনি ভুল কৰিছে । যদি আপুনি গভীৰভাৱে সকলো কথাৰ মূল কাৰণ বিচাৰিবলৈ যত্ন কৰে, দেখিব যি পাৰ্থিৱ বস্তুবিলাকে আমাক চিন্তান্বিত কৰে সিবিলাক আচলতে কিমান তুচ্ছ । জীৱনক বুজিবলৈ যত্ন কৰিব লাগিব আৰু সেইটোৱেই হৈছে একমাত্ৰ সান্ত্বনাৰ থল ।”

“জীৱনবোধ……” ইভান দিমিত্ৰিচে কলে, তাৰ মুখখন বিকৃত হৈ উঠিল, “বহিৰ্জগত, অন্তৰ্লোক… ক্ষমা কৰিব, এইবোৰ মই নুবুজো । মাত্ৰ ইয়াকে বুজো,” এইবাৰ সি উঠি গৈ ডাক্তৰৰ

ফালে খঙেৰে চাই কবলৈ ধৰিলে, “বুজো যে ঈশ্বৰে মোক তপত তেজ আৰু সিৰা-উপসিৰা দি সৃষ্টি কৰিছে। আৰু ইয়াকো জানি থওক, জৈৱ পদাৰ্থৰ মাজত যেতিয়ালৈকে জীৱনীশক্তি আছে }
 তেতিয়ালৈকে সি তাৰ উত্তেজনাৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে। মেয়ে মই
 উত্তেজিত হওঁ। যন্ত্ৰণাত চিঞৰি কান্দো। চকুলো ওলায়। নীচ
 কাৰ্য চকুত পৰিলে ঘৃণাত নাক কোঁচ খায়। জঘন্য কাৰ্যকলাপে
 বিৰক্তি আনে! মোৰ বোধেৰে এয়েই জীৱন। জীৱ-জগতত গিমান
 তললৈ নমা যায় দেখিবলৈ পোৱা যায় অনুভূতি হাস হৈ আহিছে,
 উত্তেজিত হোৱা ক্ষমতাও ক্ষীণ হৈ আহিছে। গিমান ওপৰলৈ উঠিব,
 দেখিবলৈ পাব, বস্তু-জগতৰ প্ৰতিক্ৰিয়া গিমানেই প্ৰবল, অনুভূতি
 তাত গিমানেই বেছি। আপুনি ইয়াকো নাজানে, আচৰিত! এই
 গুৰিৰ কথাবোৰ ডাক্তৰ হৈও নাজানে নে? যি মানুহ হৈও যন্ত্ৰণাক
 তুচ্ছজ্ঞান কৰে, যি সকলো অৱস্থাতে সন্তুষ্ট থাকে, কোনো কথাতেই
 আচৰিত নহয় সি হয় সোঁ তেনেকুৱা অৱস্থা পাইছেগৈ,” বুলি ইভান
 দিমিত্ৰিচে শকত খেতিয়কটোলৈ আঙুলিয়াই দিয়ে, “নাইবা যন্ত্ৰণা
 সহি সহি ইমান কঠিন হৈ পৰিছে যে যন্ত্ৰণাৰ অনুভূতিকণো লোপ
 পাইছে, অৰ্থাৎ সি জীয়াই থাকিও মৰাৰ নিচিনা। ক্ষমা কৰিব,”
 বিৰক্তিতে সি কৈ গ’ল, “মই মুনি-ঋষিও নহওঁ, দাৰ্শনিকো নহওঁ।
 এইবোৰ কথা মোৰ মূৰত নোসোমায়। এই বিষয়ে তৰ্ক কৰিব
 পৰা মনৰ অৱস্থাও বৰ্তমানে মোৰ নাই।”

“অ’, তথাপি আপুনি কিন্তু বেছ যুক্তি দি তৰ্ক কৰিব পাৰে।”

“ষ্টোইক নামৰ যি গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলৰ মতবাদ আপুনি উল্লেখ
 কৰিছে, মানুহ হিচাপে তেওঁলোক যে অসাধাৰণ তাত সন্দেহ নাই।
 কিন্তু যোৱা দুহেজাৰ বছৰে তেওঁলোকৰ দৰ্শন এডাল চুলিৰ সমানো
 অগ্ৰসৰ হোৱা নাই—য’ত আছিল গিমানতে বৈ গৈছে। অগ্ৰসৰ হব
 নোৱাৰে, কাৰণ তেওঁলোকৰ দৰ্শন অৱাস্তৱ, ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত অচল।

যি কেইগৰাকী মানুহে বিভিন্ন গতবাদ পৰীক্ষা আৰু অনুশীলন কৰি জীৱন উচৰ্গা কৰিছিল, অকল তেওঁলোকৰ ওচৰতেইহে এই দৰ্শনে সমাদৰ লাভ কৰিছিল। বেছিৰ ভাগ মানুহৰ কাৰণেই ই আছিল দুৰ্বোধ্য। যি দৰ্শন ধন-সম্পদ আৰু দৈহিক সুখ-ভোগৰ প্ৰতি উদাসীন, মৃত্যু আৰু যন্ত্ৰণাক যি দৰ্শনে তুচ্ছজ্ঞান কৰে, বেছিৰ ভাগ মানুহৰ সাধাৰণ বুদ্ধিৰ ওচৰত সেই দৰ্শন অৰ্থহীন। তাৰ কাৰণ বেছিৰ ভাগ মানুহে ধন-সম্পত্তি আৰু দৈহিক সুখ-ভোগ কি বস্তু তাক নাজানে। সিহঁতৰ ওচৰত যন্ত্ৰণা আৰু দুখ-কষ্টক তুচ্ছজ্ঞান কৰা মানে জীৱনক তুচ্ছজ্ঞান কৰা। কাৰণ সিহঁতৰ জীৱনৰ সম্বন্ধেই হৈছে ভোক-পিয়াহ, জ্বাৰ, অপমান, হানি-বিঘিনি আৰু হেমলেটৰ দৰে মৃত্যু-ভীতি। এই আটাইবোৰ দুখ-কষ্টৰ সমষ্টিয়েই হৈছে জীৱন; এই জীৱন অসহনীয় হ'ব পাৰে, তথাপি ইয়াক কোনেও অৱহেলা নকৰে। সেয়ে মই দুমাই আপোনাক কওঁ, ষ্টোইকসকলৰ দৰ্শনৰ কোনো ভৱিষ্যত নাই। আৰু সুদূৰ অতীতৰপৰা আজিলৈকে যদি কিবা উন্নতি হৈছে সি হ'ল মানুহৰ মনন আৰু বুজৰ শক্তিৰ, যন্ত্ৰণাবোধৰ আৰু বাহিৰৰ আঘাতত উত্তেজিত হোৱা ক্ষমতাৰ।”……

উভান দিমিত্ৰিচৰ হঠাৎ তৰ্কৰ আঁত হেৰাই যায়, অলপ বৈ কি কব ঠিক কৰিব নোৱাৰি সি নিজৰ কপালখন মোহাৰিবলৈ ধৰিলে :

“এটা বৰ দৰকাৰী কথা কম বুলি ভাবিছিলো, কিন্তু ছিঃ, পাহৰি গলো,” সি কলে। “অ’ মনত পৰিছে ! এজন ষ্টোইকৰ কথা কব খুজিছিলো।……তেওঁৰ চুবুৰীয়াজনক মুক্তি দিবলৈ নিজে দাসত্ব বৰণ কৰিছিল। গতিকে চাওক, সেই ষ্টোইকৰ ভিতৰতো উত্তেজনাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হৈছিল; কাৰণ আনৰ বাবে নিজক ধ্বংস কৰাৰ নিচিনা মহৎ কাৰ্য কৰিবলৈ এনে এখন হৃদয়ৰ দৰকাৰ যি ঘৃণা আৰু পুৰ্তী অনুভৱ কৰিব পাৰে। ইয়াত—এই ফাটকত থাকি মই যি জানিছিলো সকলো পাহৰি গৈছো, নহলে মই আৰু উদাহৰণ দিব

পাৰিলোহেতেন । ... যিশুখৃষ্টৰ কথাকেই ধৰা যাওক ! বাস্তৱ অৱস্থাৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত যিশুৱে কেতিয়াবা নিজেই কান্দিছে, কেতিয়াবা হাঁহিছে, কেতিয়াবা শোকত বিয়াকুল হৈছে, আৰু কেতিয়াবা উত্তেজিত হৈছে, দুখত জঁই পৰি গৈছে । হাঁহিমুখে তেওঁ যন্ত্ৰণাক বৰণ কৰা নাই, মৰণকো তুচ্ছজ্ঞান কৰা নাই । আনহাতে গেথ্‌চেমেন বাগিচাত তেওঁ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল যাতে মৃত্যুৰ পাত্ৰটো ডেও দি পাৰ হৈ যাব পাৰে ।” ইভান দিমিত্ৰিচে ইয়াকে কৈ হাঁহি দি বহি পৰিল ।

“বাক ধৰি ললো, আপুনি কোৱা কথাই সঁচা । সুখ আৰু শান্তি মানুহৰ অন্তৰৰ বস্তু, বাহিৰৰ নহয়,” সি কৈ গ’ল, “ধৰি ললো যন্ত্ৰণাক আওকাণ কৰা আৰু কোনো কথাতেই আচৰিত নোহোৱাই উচিত । কিন্তু জানিব পাৰো নে কোন অধিকাৰত আপুনি এই মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিছে ? আপুনি ঋষি-মুনি নে দাৰ্শনিক ?”

“নহয়, মই দাৰ্শনিক নহওঁ । কিন্তু প্ৰত্যেকেই এই দৰ্শন প্ৰচাৰ কৰা উচিত, তাৰ কাৰণ এইটো যুক্তিপূৰ্ণ ।”

“কিন্তু এই জীৱন-বহস্য, যন্ত্ৰণাৰ প্ৰতি আওকাণ বা এনেবোৰ বিষয়ত নিজকে আপুনি এজন পণ্ডিত বুলি ভাবিছে কেলেই জানিব পাৰো নে ?... আপুনি কেতিয়াবা কষ্টভোগ কৰিছে নে ? কষ্ট বা যন্ত্ৰণা যে কি বস্তু তাক আপুনি বুজি পায় নে ? সোধা কাৰণে বেয়া নাপাব—ল’ৰাকালত কেতিয়াবা বেতৰ কোব খাইছে নে ?”

“নাই খোৱা, মোৰ মা-দেউতাই মাৰি-পিটি শাসন কৰাটো ভাল নাপাইছিল ।”

“আৰু মোৰ দেউতাই নিৰ্দয়ভাৱে মোৰ গাত বেত চলাইছিল । দেউতা আছিল চৰকাৰী চাকৰিয়াল, ভীষণ খঙাল মানুহ । নাকটো দীঘল আৰু ডিঙিটো হালধীয়া আছিল । তেওঁ অৰ্শবোগত ভুগিছিল । বাক যাবলৈ দিয়ক সেইবোৰ কথা । আপোনাৰ কথাকেই ধৰা যাওক । জীৱনত আপোনাক কোনোৱে আনকি এটা কেণ্ডা আঙুলিৰেও

খোঁচ মৰা নাই, ভয় দেখুওৱা নাই—কোনেও আপোনাক অত্যাচাৰ কৰা নাই ; আৰু এতিয়া আপুনি এটা বেচৰ ঘোঁৰাৰ দৰেই সবল-সুস্থ মানুহ । দেউতাৰ আদৰ-বহুত ডাঙৰ-দীঘল হৈছে, তেওঁৰ টকাৰে লিখা-পঢ়া শিকিছে—তাৰপিছত এই আৰামৰ চাকৰিত সোমাইছে । একুৰি বছৰৰো বেছি দিন ধৰি বতাহ-পোহৰযুক্ত ধুনীয়া সোঁ ঘৰবোৰত বিনা ভাড়াতে বাস কৰিছে । এটা লগুৱাও ৰাখিছে । মন গলে কাম কৰে, নগলে কামৰ ওচৰেই নাচাপে—তাৰ কাৰণে কাকো কৈফিয়ৎ দিয়াৰো পৰোৱা নকৰে । আপুনি এটা এলেছৱা, ধোদ ; সেইকাৰণে জীৱনটো এনে ধৰাৰক্ষা হিচাপত ৰাখিছে যাতে সকলো জঞ্জাল দৌৰা-দৌৰিৰপৰা আঁতৰত থাকিব পাৰে । আপোনাৰ যাবতীয় কাম আপোনাৰ সহকাৰী আৰু তাৰেই নিচিনা জহৰাবিলাকৰ মূৰত জাপি দি নিজে নিশ্চিন্তমনে সময় কটায়, টকা-পইচা সাঁচে, পঢ়া-শুনা কৰে, বিভিন্ন আধ্যাত্মিক গোজামিলবিলাক লৈ গুণা-গঁথা কৰে ; আৰু,” ইভান দিমিত্ৰিচে ডাক্তৰৰ ৰঙা নাকটোৰ ফালে কেৰাহিকৈ চাই কলে, “আৰু মদ খায় । মুঠ কথা আপুনি জীৱনৰ একো দেখাও নাই, শুনাও নাই ; আৰু বাস্তৱ জগত সম্বন্ধে যিটো ধাৰণা সিও আপোনাৰ সম্পূৰ্ণ মনে সজা । যন্ত্ৰণাৰ প্ৰতি আপোনাৰ আওকাণ, আপোনাৰ এই যে নিৰ্বিকাৰ ভাব, ইয়াৰো এটা সহজ কাৰণ আছে । আপোনাৰ বাক্পটুতা, জীৱন-মৰণ আৰু যন্ত্ৰণাৰ প্ৰতি বাহ্যিক আৰু আন্তৰিক উদাসীনতা, জীৱন-বহস্যৰ সন্ধান, আনন্দৰ স্বৰূপ—এইবিলাক ডাঙৰ ডাঙৰ তত্ত্বকথা এলেছৱা কটমকলৰ যিমান প্ৰিয় আনৰ সিমানেই নহয় । যেনে—এজন খেতিয়কে তাৰ হৈণীয়েকক মৰিয়াব ধৰা আপুনি দেখিছে । আপুনি ভাবিব, বাধা দি কি লাভ ? মাৰিছে মাৰক, অগা-পিছাকৈ ছুয়োজনেই এদিন মৰিবই । তাৰোপৰি পায়ঙটোৱে মৰিয়াই নিজকে হেয় কৰিছে, যাক মৰিয়াইছে তেওঁ হেয় হোৱা নাই ……মদ খোৱাটো শিষ্টাচাৰবিৰোধী আৰু মূৰ্খামিৰ পৰিচয় সঁচা,

তথাপি যি মদ খায় আৰু যি নাখায় দুয়ো এদিন মৰিবই । ধৰক, আপোনাৰ ওচৰলৈ এদিন এজনী খেতিয়কৰ ছোৱালী আহিল দাঁতৰ বিষৰ কাৰণে... আহিছে আহক, তাত কি হ'ল ? বিষ সম্বন্ধে আচলতে আমাৰ ধাৰণাটোৱেই বিষ । বস্তুভোগ নকৰাকৈ জীৱন-ধাৰণৰ আশা কৰা ভুল । মৃত্যুৱেই হ'ল জীৱনৰ শেষ পৰিণতি । গতিকে হেৰা খেতিয়ক-কন্যা, যি হৈছে হবলৈ দিয়া...মোক এতিয়া মদ খাবলৈ আৰু চিন্তা কৰিবলৈ দিয়া । কোনো এজন ল'ৰা আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিল উপদেশ বিচাৰি । সি জানিব খোজে, সি কি কৰিব, কোন বাটেৰে জীৱনটোক পৰিচালিত কৰিব । আন মানুহে উত্তৰ দিবলৈ অলপ ভাবিব লাগিব, কিন্তু আপোনাৰ উত্তৰ তৈয়াৰ হৈ আছে : অলপ আগতে কোৱাৰ দৰে কব, জীৱন-বহস্যৰ সন্ধান কৰা বা প্ৰকৃত আনন্দৰ সোৱাদ বুজিবলৈ যত্ন কৰা । কিন্তু এই বহস্যময় 'প্ৰকৃত আনন্দ' বস্তুটোনো আচলতে কি ? ইয়াৰ কোনো উত্তৰ নাই ।... আমি এই ফাটকত গেলি-পচি মৰিব ধৰিছো, তথাপি, ই সঙ্গত আৰু চমৎকাৰ । কাৰণ ইয়াৰ এই বোৰ্ড আৰু আৰামৰ উমাল পঢ়া-কোঠাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই । ই যে সুবিধাবাদী দৰ্শন তাত কোনো সন্দেহই নাই ! কৰ্তব্য বুলি একো নাই, বিবেক একেবাৰে জল্জল্ পট্‌পট্‌, নিজক সাধু বুলি ভবাত কোনো বাধা নাই...যি কি নহওক, ডাঙৰীয়া, ইয়াক কিন্তু দৰ্শন নোবোলে, ইয়াক চিন্তাও নোবোলে— কোনো উদাৰ দৃষ্টিভঙ্গিৰ বিন্দুমাত্ৰও ইয়াৰ মাজত নাই । ই কেৱল এলাহ, মানসিক জড়তা, চূড়ান্ত অদৃষ্টবাদ...তাৰ বাহিৰে আন একো নহয় !” দ্বিগুণ উৎসাহেৰে ইভান দিমিত্ৰিচে কৈ 'যায়, “আপুনি যন্ত্ৰণাক আওকাণ কৰে— কিন্তু আপোনাৰ কেঞা আঙুলিটোও যদি দুৱাৰত চেপা খায়, আপুনি টে'টুফালি চিঞৰিবলৈ ধৰিব :”

“কেলেই, নিচিঞৰিবও তো পাৰো,” আন্দ্ৰেই ইয়েফিলিচে লাহেকৈ হাঁহি কলে ।

“হয় নেকি ! হঠাৎ যদি একান্তিত পঙ্ হৈ যায়, নাইবা কোনো গাধ বা বান্দৰে তাৰ পদমৰ্যাদা বা সামাজিত অৱস্থাৰ সুযোগ লৈ মানুহৰ চকুৰ আগতে আপোনাক অপমান কৰে, আৰু আপুনি জানিব পাৰে যে তাৰ বাবে সি কোনো শাস্তি নাপায়, তেনেহলে বুজিব জীৱন-বহস্যৰ সন্ধানৰ বাবে বা প্ৰকৃত আনন্দৰ বাবে মানুহক উপদেশ দিয়াৰ অৰ্থ কি।”

“এইবোৰ কথা একেবাৰেই মৌলিক,” হাত মোহাৰি মোহাৰি আনন্দিত মনে আত্মেই ইয়েফিমিচে কলে। “আপোনাৰ সাধাৰণিকৰণ-শক্তিৰ প্ৰশংসা কৰো। মোৰ চৰিত্ৰৰো যি বৰ্ণনা আপুনি দিলে সি সঁচাকৈয়ে সুন্দৰ ! বিশ্বাস কৰক, আপোনাৰ সৈতে আলোচনা কৰি বৰ আনন্দ পোৱা যায়। মই আপোনাৰ কথা শুনিলো, এতিয়া মোৰ কথা শুনক।”....

প্ৰায় এঘণ্টা-কাল সিহঁতৰ মাজত আলোচনা চলিছিল। এই আলোচনাই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ মনত গভীৰ ৰেখাপাত কৰিছিল। এতিয়াৰপৰা নিতৌ তেওঁ ৬ নম্বৰ বোৰ্ডলৈ যাবলৈ ধৰিলে। পুৱা আৰু দুপৰীয়াৰ খোৱাৰ পিছত নিয়মিতভাৱে তালৈ যোৱা কৰিলে। ইভান দিমিত্ৰিচৰ লগত গল্প কৰোঁতে কৰোঁতে কেতিয়াবা গোখুলি হয়। প্ৰথমৰফালে ইভান দিমিত্ৰিচ আঁতৰে আঁতৰে থাকিছিল। ডাক্তৰৰ কোনো কু-মতলব থকা বুলি সন্দেহ কৰিছিল। ডাক্তৰক সি দেখিব নোৱাৰে বুলি খোলাখুলিভাৱে কৈ দিছিল। কিন্তু অনতিপলমে তেওঁৰ দাবী সি মানি ললে আৰু তাৰ মুখত ৰুক্ষ, কৰ্কশ ভঙ্গিৰ সলনি দেখা দিলে বিদ্ৰূপমিহলি প্ৰশ্নৰ ভাব।

ডাক্তৰ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে নিয়মিতভাৱে ৬ নম্বৰ বোৰ্ডলৈ অহা-যোৱা কৰে—অতি সোনকালেই গোটেই হাস্পতালত এই বাতৰি বিয়পি পৰিল। তেওঁৰ সহকাৰী, নিকিটা বা নাৰ্চবিলাকে বুজিব নোৱাৰে কি কাৰণে যে ডাক্তৰে তালৈ যায়, কিয় ঘণ্টাৰ পিছত ঘণ্টা তাত থাকে! ইমান কথা পাতিবলৈ তাত কিটোনো আছে, আৰু কিয় আজিকালি এখনো প্ৰেক্ষিপচন নিলিখা হৈছে। তেওঁৰ ব্যৱহাৰত সকলোৱে আচৰিত হ'ল। মিখাইল আভেৰিয়ানিচে আহি আজিকালি প্ৰায়ে ডাক্তৰক ঘৰত নাপায়। ডাৰিয়াই কি কৰিব ভাবি নাপায়, কাৰণ আজিকালি ডাক্তৰৰ বীয়েৰ খোৱাৰ সময়ৰ

কোনো ঠিক নাথাকে। আনকি কেতিয়াবা খাবলৈ অহাতো বহুত পলয় কৰে।

জুন মাহৰ শেষৰ ফালে এদিন ডাক্তৰ খোবটভ কিবা এটা কামত আল্ৰেই ইয়েফিমিচৰ লগত দেখা কৰিবলৈ আহিল। ঘৰত নাপাই হাস্পতাললৈ গ'ল তেওঁক বিচাৰি। তাত শুনিবলৈ ডাক্তৰ পগলাৰ বার্ডত আছে। তালৈকে যাবলৈ গৈ খোবটভ কৰিডোৰত থমকি ব'ল। তাত থিয় হৈ তেওঁ শুনিবলৈ পালে বার্ডৰ ভিতৰত এইদৰে আলোচনা চলিছে : :

“আমি কেতিয়াও একমত হব নোৱাৰিম। আপুনি কোনোমতেই মোক আপোনাৰ মতলৈ আনিব নোৱাৰে,”—ইভান দিমিত্ৰিচে খঙেৰে কৈ যায়, “বাস্তৱ জগত সম্পৰ্কে আপোনাৰ কোনো ধাৰণা নাই, জীৱনত কেতিয়াও আপুনি দুখ-কষ্ট পাবলগীয়া হোৱা নাই। জোকৰ দৰে মাথোন আনৰ কষ্টবদাৰা নিজক পুষ্ট কৰিছে। কিন্তু মই জন্মিবৰ দিনৰেপৰা আজিলৈকে দুখ-কষ্টত বাদে আন একো পোৱা নাই। এতেকে আপোনাক মই স্পষ্টভাৱে জনাওঁ : মই ভাবো সকলো বিষয়তে আপোনাকৈ মই বেছি উন্নত আৰু বিচক্ষণ। অন্ততঃ মোক শিকোৱাৰ অধিকাৰ আপোনাৰ নাই।”

“আপোনাক মোৰ নিজৰ মতলৈ অনাৰ অকণো ইচ্ছা মোৰ নাই,” আল্ৰেই ইয়েফিমিচে শান্ত অথচ বিষাদ মনেৰে উত্তৰ দিলে। তেওঁক ভুল বুজাৰ বাবে যেন তেওঁ দুখ পাইছে। “আৰু বন্ধু, সেইটো আচল কথা নহয়। আপুনি দুখ-কষ্ট ভোগ কৰিছে আৰু মই কৰা নাই—ইয়াৰ লগত আচল কথাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। দুখ-কষ্টই বোলক বা আনন্দই বোলক, কোনো এটাই চিৰস্থায়ী নহয়। আমি এইবোৰ সহজে আওকাণ কৰিব পাৰোঁহঁক। আচল কথা হৈছে, আপুনি আৰু মই চিন্তা কৰিব পাৰোঁ—আমি পৰস্পৰৰ মাজত এনেকুৱা ব্যক্তিৰ সাক্ষাৎ পাব পাৰোঁ যিয়ে চিন্তা কৰিব পাৰে আৰু তৰ্ক কৰিবলৈ

সক্ষম । আমাৰ মতামত যিমানেই বিপৰীতমুখী নহওক লাগে, সিয়েই আমাৰ পৰস্পৰ মাজত আত্মীয়তাৰ সৃষ্টি কৰে । বন্ধু ! যদি জানিলে-
হেতেন—জগতজোৰা পগলামি, মূৰ্খামি আৰু চিন্তা-শক্তিৰ অভাৱ
দেখি দেখি মোৰ মন কিদৰে তিক্ত হৈ পৰিছে, আৰু প্ৰত্যেকবাৰ
আপোনাৰ সৈতে কথা পাতি মই কিমান আনন্দিত হওঁ ! আপুনি
বুদ্ধিমান, সেয়ে আপোনাৰ সঙ্গই মোক আনন্দ দিয়ে ।”

খোবটভে ছুৱাৰখন দু-আঙুলমান মেলি লৈ জুমি চালে, দিমিত্ৰিচে
ৰাতিৰ টুপীটো পিন্ধি বিচনাত বহি আছে আৰু তাৰ কাষতে ডাক্তৰ ।
পগলাটোৱে অনবৰত বিকৃত মুখভঙ্গি কৰিছে, হঠাৎ চকু খাই খাই
উঠিছে আৰু চোলাটোৱে নিজৰ গাটো মেৰিয়াব ধৰিছে । আৰু
ডাক্তৰ মনে মনে তাৰ কাষতে বহি আছে । তেওঁৰ মূৰটো সমুখৰ
ফালে হালি পৰিছে, বঙা পৰি উঠা মুখখনত শোক আৰু অসহায়ৰ
ছাপ । নিকিটাৰ চকুৱে চকুৱে পৰাত খোবটভে কান্ধুটা দাঙি
হাঁহি দিলে । নিকিটায়ে তাৰ কান্ধুটা দাঙি প্ৰত্যুত্তৰ জনালে ।

পিছদিনাখন খোবটভে ডাক্তৰৰ সহকাৰীক লগত লৈ আহিল ।
তেওঁলোকে আগদিনাখনৰ দৰে কৰিডোৰটোত থিয় হৈ ৱাৰ্ডৰ ভিতৰত
চলি থকা আলোচনাবোৰ শুনিলে ।

“বুঢ়াটোৰ বোধকৰো মূৰৰ বিকৃতি ঘটিছে,” ৱাৰ্ডৰপৰা ওলাই
যাবৰ সময়ত খোবটভে কলে ।

“আমাৰ দৰে পাপীবিলাকক ভগৱানে যেন বন্ধা কৰে,” দীঘল
হুমুনিয়াহ পেলাই ধাৰ্মিক চেৰগেই চেৰগেইচে কলে, আৰু লগে
লগে হাস্পতালৰ প্ৰাঙ্গনত থকা বোকা লাগি যাতে তেওঁৰ পালিচ
কৰা ধুনীয়া বুটজোতাযোৰ লেতেৰা নহয় তাৰ বাবে সাৱধানে খোজ
পেলাবলৈ ধৰিলে । “ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰভিচ, সঁচা কথা কবলৈ
গলে, মই বহুত দিনৰপৰাই এই ভয়কে কৰিছিলো ।”

ব্লাউত তেওঁৰ সহকৰ্মীৰ আগমনৰ
 পিছৰপৰাই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে তেওঁৰ চাৰিওফালে এটা বহুসৰ
 পৰিবেশ সৃষ্টি হোৱা লক্ষ্য কৰিলে। হাস্পতালৰ কৰ্মচাৰী, নাচ
 আৰু বোগীবিলাকে তেওঁক অহা দেখিলেই প্ৰশ্নসূচক চাৱনিৰে
 তেওঁৰ ফালে চাই থাকে, আৰু তেওঁ গুচি গলে ফুচ্ফাচ্ কৈ নিজৰ
 ভিতৰতে কিবাকিবি আলোচনা কৰে। হাস্পতালৰ সংলগ্ন বাগিচাত
 চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টৰ সৰু ছোৱালীজনীৰ লগত ডাক্তৰৰ প্ৰায়ে দেখা
 হৈছিল। তাইৰ সঙ্গ তেওঁৰ বৰ ভাল লাগে। আজিকালি
 তাইক মৰম কৰিবলৈ তেওঁ হাত মেলাৰ লগে লগে তাই দৌৰি
 পলায়। পোষ্টমাষ্টৰ মিখাইল আভেৰিয়ানিচে তেওঁৰ বক্তৃতা শুনি
 এতিয়া আগৰ দৰে 'সঁচা কথা' বুলি নকয়। কি কব একো ঠিক কৰিব
 নোৱাৰি আধাফুটা মাতেৰে 'হয়, হয়' বুলি কৈ বন্ধুৰ ফালে চিন্তান্বিত
 আৰু বিষাদ মনেৰে চাই থাকে। কিবা ভাবি আজিকালি নিজৰ
 শিক্ষা-দীক্ষাৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি মিখাইলে তেওঁৰ বন্ধুক ভদ্কা আৰু
 বীয়েৰ নাথাবলৈ উপদেশ দিয়ে। আকাৰে-ইঙ্গিতে তেওঁ বলত কিবা-
 কিবি বুজাব খোজে: এবাৰ হয়তো কয় এজন কমাণ্ডাৰৰ কথা—
 'মানুহজন কি চমৎকাৰ আছিল,' পিছ-মুহূৰ্ততে আকৌ কয় ৰেজিমেণ্টৰ
 এজন যাজকৰ কথা— 'তেওঁ বৰ ভাল মানুহ আছিল। মদ খাই খাই
 দুয়ো অসুস্থ হৈ পৰে আৰু মদ এবাৰ লগে লগে সুস্থ হৈ উঠে।' দুই-
 এবাৰ তেওঁৰ সহকৰ্মী খোবৰ্টভ তেওঁৰ সৈতে দেখা কৰিবলৈ আহিল,

খোবটভেও আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচক মদ ত্যাগ কৰিবলৈ উপদেশ দিলে আৰু দেখাত কোনো কাৰণ নথকা সত্ত্বেও তেওঁক পোটাচিয়াম ব্ৰোমাইড খাবলৈ কলে ।

আগষ্ট মাহত আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে মেয়ৰৰপৰা এখন চিঠি পালে । বিশেষ দৰকাৰত মেয়ৰে তেওঁক মাতি পঠিয়াইছে । টাউন হলত গৈ আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে দেখিলে তাত গোট খাইছে—প্ৰধান সামৰিক বিষয়া, জিলা স্কুলৰ ইন্সপেক্টৰ, কাউন্সিলৰ এজন সভ্য, খোবটভ আৰু শকত-স্বাৰত সোণালী চুলিৰে এগৰাকী ভদ্ৰলোক । সেই ভদ্ৰলোকজন ডাক্তৰ বুলি তেওঁৰ লগত চিনাকি কৰি দিয়া হ'ল । ডাক্তৰজনৰ নামটো আছিল এক অদ্ভুত পোলেণ্ড দেশীয় নাম, থাকে ত্ৰিশ ভেৰ্ট দূৰৈত এক ঘোঁৰাপালন কেন্দ্ৰত । এই চহৰৰ মাজেদি তেওঁ যাব ধৰিছিল ।

সন্তোষ আৰু অভিবাদন পূৰ্ব শেষ হোৱাৰ পিছত মেজৰ চাৰিওফালে আটায়ে বহিলত, কাউন্সিলাৰে আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ ফালে চাই কলে, “আমি এখন দৰখাস্ত পাইছো, তাত আপোনাৰ সম্বন্ধে কিছুমান কথাৰ উল্লেখ আছে ।...ডাক্তৰ ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰভিচে কৈছে হাস্পতালৰ ডাক্তৰ ঘৰটোত ডাক্তৰখানাৰ বাবে ঠাই নোজোৰা হৈছে, আন কোনো অংশলৈ ইয়াক স্থানান্তৰিত কৰিব পাৰিলে ভাল হয় । স্থানান্তৰিত কৰা সম্বন্ধে আমি চিন্তা কৰা নাই । আমি ভাবিছো, সদাহতে কাম চলাবলৈ হলে সেই অংশটোক মেৰামত কৰা দৰকাৰ ।”

“নিশ্চয়, মেৰামত কৰা অত্যন্ত দৰকাৰ,” অলপ বৈ কিবা ভাবি আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে কলে । “যদি এই দাঁতিৰ অংশটো ডাক্তৰখানাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয় তেনেহলে বোধকৰো অতি কমোও পাঁচ শ কবল তাৰ বাবে খৰচ হব । অমূলক এই খৰচ ।”

অলপ সময় সকলোৱে মনে মনে থাকিল ।

“দহ বছৰ আগতে আপোনালোকক কোৱাৰ সৌভাগ্য মোৰ হৈছিল,” ডাক্তৰ আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে শান্তভাৱে কৈ গ’ল, “যে বৰ্তমানে যিদৰে এই হাস্পতালখন চলিছে সি এটা বিলাসিতা মাত্ৰ। এই বিলাসিতাক পোহপাল দি ৰখাৰ ক্ষমতা আমাৰ এই চহৰৰ নাই। পঞ্চম দশকত এই হাস্পতাল তৈয়াৰ কৰা হয়, তেতিয়া দেশৰ অৱস্থা বেলেগ ধৰণৰ আছিল। পৌৰসভাই অযথা ঘৰ সজাত আৰু কৰ্মচাৰী নিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত অতিপাত খৰচ কৰে। পৰিচালনাৰ পদ্ধতি যদি ভাল হ’লহেতেন তেনেহলে মই ভাঠি কব পাৰো, এই টকাৰেই আমি দুটা আদৰ্শ হাস্পতাল নিশ্চয় গঢ়ি তুলিব পাৰিলোহেতেন।”

“ভাল কথা, পৰিচালনাৰ পদ্ধতিৰ পৰিবৰ্তন কৰাই যাওক,” কাউন্সিলৰ সভ্যজনে আগ্ৰহেৰে কলে।

“আগতেও মই মোৰ নিজা মত সন্মানেৰে সৈতে জনাইছিলো : চিকিৎসা প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিচালনাৰ ভাৰ জেমস্তভোৰ ওপৰত দিয়া হওক।”

“চমৎকাৰ প্ৰস্তাৱ ! আমাৰ ধন-ভঁৰালত যি টকা-পইচা আছে সকলো জেমস্তভোৰ হাততেই তুলি দিয়া যাওক, যাতে তেওঁলোকে তাক সম্পূৰ্ণৰূপে আত্মসাৎ কৰিব পাৰে।” সোণালী চুলিৰ ডাক্তৰজনে হাঁহি হাঁহি কলে।

“সেইকথা আৰু কব লাগিছে নে ?” বিদ্ৰূপেৰে হাঁহি হাঁহি কাউন্সিলৰ সভ্যজনে হয়ভৰ দিলে।

আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে উদাস চাৱনিৰে সোণালী চুলিৰ ডাক্তৰ-জনলৈ চাই কলে :

“পক্ষপাতিত্ব কৰা আমাৰ উচিত নহয়।”

আকৌ অলপ সময় সকলো নৌৰৱ ! চাহ আছিল। সামৰিক বিষয়াজনে কিবা কথাত অস্বস্তি-বোধ কৰিছিল। মেজৰ ওপৰেদি হাত মেলি তেওঁ আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ হাত চুই কলে :

“হেৰি ডাক্তৰ, আপুনি দেখিছো আমাক একেবাৰেই পাহৰি গৈছে। জানো, আপুনি এজন নিৰ্মল সাধু পুৰুষ—কেতিয়াও তাকো নেখেলে, কোনো ছোৱালীৰ ফালেও ঘূৰি নাচায়। সেয়ে হবলা আপুনি আমাৰ সঙ্গ ভাল নাপায়।”

প্ৰত্যেকে কোৱা-কুই কৰিবলৈ ধৰিলে যে প্ৰকৃত মানুহৰ বাবে চহৰখন কিমান আমনিলগা আৰু বৈচিত্ৰ্যহীন। থিয়েটাৰ নাই, গান-বাজনাৰ ব্যৱস্থা নাই। যোৱাবেলি ক্লাবত যি ‘বল’-নাচ হৈছিল তাত কুৰিগৰাকী মহিলা উপস্থিত আছিল আৰু তেওঁলোকৰ লগত অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আছিল মাত্ৰ দুজন পুৰুষ। আজিকালি ডেকাবিলাকে নানাচে, সিহঁতে মদ বা তাকৰ আড্ডাতহে যোগ দিবলৈ ভাল পায়।

কোনোফালে নোটোৱাকৈ ধীৰ-শান্তভাৱে আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে কবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, “কিমান দুখৰ কথা যে আজিকালিৰ চহৰৰ মানুহবিলাকে তেওঁলোকৰ শক্তি আৰু উদ্যম তাকৰ আড্ডা আৰু অনৰ্থক আলোচনাত অপব্যয় কৰে—অকণো ভাল আলোচনাত বা কিতাপ পঢ়ি সময় কটাবলৈ ইচ্ছা নকৰে। মনৰ আনন্দ উপভোগ কৰাৰ কোনো প্ৰবৃত্তি তেওঁলোকৰ নাই। ‘মনেই’ হৈছে একমাত্ৰ মনোযোগৰ বস্তু, তান সকলো তুচ্ছ আৰু হেয়।”

খোবটভে তেওঁৰ সহকৰ্মীৰ কথাবোৰ খুব মনোযোগেৰে শুনি গৈছিল। ইঠাৎ কথাৰ মাজতে তেওঁ সুধি দিলে :

“ডাক্তৰ আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচ, আজি কিমান তাৰিখ?”

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাই খোবটভ আৰু সোণালী চুলিৰ ডাক্তৰজনে আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচক এটাৰ পিছত আনটোকৈ প্ৰশ্ন কৰিবলৈ ধৰিলে,— সিদিনা কি বাৰ? কিমান দিনে এবছৰ হয়? এইটো সঁচানে যে ৬ নম্বৰ বাৰ্ডত এজন আচৰিত ধৰণৰ সাধু-পুৰুষ আছে। তেওঁলোকৰ কথাৰ স্মৃতি বুজিব পৰা গৈছিল যে পৰীক্ষক হিচাপে অক্ষমতাৰ বিষয়ে তেওঁলোক সচেতন।

শেষ প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিবৰ সময়ত আল্ৰেই ইয়েফিমিচ লাজত
ৰঙা পবিল, কিন্তু লগে লগে নিজক সংযত কৰি লৈ তেওঁ কলে :

“৬ নম্বৰ ব্লার্ভৰ সেই মানুহজন অসুস্থ সঁচা, কিন্তু সচৰাচৰ
এনেকুৱা মানুহ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।”

ইয়াৰ পিছত তেওঁক আৰু কোনো প্ৰশ্ন কৰা নহ’ল।

হল-ঘৰত যেতিয়া আল্ৰেই ইয়েফিমিচে কোট পিন্ধিব ধৰিছিল
তেতিয়া প্ৰধান সামৰিক বিষয়াগৰাকী আগবাঢ়ি আহিল। তেওঁৰ
কান্ধত হাত থৈ হুমুনিয়াহ এৰি বিষয়াজনে কলে :

“আমাৰ দৰে বুঢ়াসকলে এতিয়া জিৰণিৰ কথা ভবা দৰকাৰ।”

টাউন-হলৰপৰা ওলাই যাবৰ সময়ত আল্ৰেই ইয়েফিমিচে স্পষ্ট
বুজি পালে যে মানসিক অৱস্থা পৰীক্ষা কৰিবলৈ তেওঁক কমিচনৰ
সমুখলৈ অনা হৈছিল। যি প্ৰশ্নবোৰ তেওঁক সোধা হৈছিল
সেইবোৰ মনত পৰাৰ লগে লগে লাজত তেওঁ ৰঙা পৰি গ’ল আৰু
জীৱনত এয়ে প্ৰথম চিকিৎসা-বিজ্ঞানৰ প্ৰতি এটা তীব্ৰ অনুকম্পা
অনুভৱ কৰিলে।

‘হে ঈশ্বৰ !’ যিদৰে ডাক্তৰসকলে তেওঁক পৰীক্ষা কৰিছিল
সেই কথা মনত পৰাত তেওঁ ভাবিলে, ‘এই সিদ্দিনাখন মাত্ৰ সিহঁতে
মনোবিজ্ঞান সম্বন্ধে কলেজত বক্তৃতা শুনিছে, পৰীক্ষাও দি আহিছে
— তেনেহলে কিয় সিহঁতৰ এই মাৰাত্মক অজ্ঞতা ? মনোবিজ্ঞান
সম্বন্ধে যৎকিঞ্চিৎ ধাৰণাও দেখিছো সিহঁতৰ নাই।’

জীৱনত এই প্ৰথমবাৰ তেওঁ অপমানবোধ কৰিলে আৰু খঙত
জ্বলি-পকি উঠিল।

সিদ্দিনাখনেই গোদুলি মিখাইল আভেৰিয়ানিচ তেওঁক লগ ধৰিবলৈ
আহিল। ঘৰত সোমাই আহি সম্ভাষণ জনোৱাৰ অপেক্ষা নকৰি
ততালিকে তেওঁৰ কাষলৈ গ’ল আৰু দুই হাতেৰে ডাক্তৰৰ হাত
দুখনত ধৰি গভীৰ আবেগত কবলৈ ধৰিলে :

“বন্ধু, আজি আপুনি মোক প্ৰমাণ দিব লাগিব যে আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ ভালপোৱাৰ আন্তৰিকতাৰ ওপৰত আপোনাৰ বিশ্বাস আছে, আপুনি মোক আপোনাৰ বন্ধু বুলি ভাবে, মৰমৰ বন্ধু বুলি...” আল্ৰেই ইয়েফিমিচক কথা কোৱাৰ কোনো সুযোগ নিদি মিখাইল আভেৰিয়ানিচে উত্তেজিতভাৱে কৈ যায়, “আপোনাক মই ভালপাওঁ আপোনাৰ পাণ্ডিত্য আৰু মহত্বৰ বাবে। বন্ধু, এতিয়া মোৰ কথা এবাৰ শুনক। ব্যৱসায়ী চৰিত্ৰৰ বাবে ডাক্তৰসকলে আপোনাৰ ওচৰত সত্য গোপন কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। কিন্তু মই সৈনিক, মই আপোনাক স্পষ্টভাৱে জনাওঁ—আপুনি সম্পূৰ্ণ সুস্থ নহয়। মোক ক্ষমা কৰিব, কিন্তু এইটো সঁচা কথা। আপোনাৰ চাৰিওফালে যিসকল বহি আছিল, তেওঁলোকে আপোনাৰ এই অসুস্থতা লক্ষ্য কৰিছে। ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰভিচে এইমাত্ৰ মোক কৈছিল যে আপোনাৰ স্বাস্থ্য উদ্ধাৰৰ বাবে জিৰণিৰ, আৰু অইন বিষয়ত ব্যস্ত থকা একান্ত প্ৰয়োজন। সঁচা কথা! তেওঁ হক কথাই কৈছে। খুব সোনকালে মই ছুটী লৈ বাহিৰলৈ যাম, অৰুপ হাৱা-বদলি কৰা দৰকাৰ। এইবাৰ আপুনি মোক আপোনাৰ বন্ধুত্বৰ প্ৰমাণ দিয়ক—ব’লক মোৰ লগত। ব’লক—ঘূৰি আহি চাব, আপুনি আকৌ নতুনকৈ যৌৱন লাভ কৰিছে।”

“মই সম্পূৰ্ণ সুস্থ,” আল্ৰেই ইয়েফিমিচে অলপ বৈ কলে। তত্পৰি আপোনাৰ লগত যোৱা মোৰ সম্ভৱ নহয়। আন কোনো উপায়ে মোৰ বন্ধুত্বৰ প্ৰমাণ যদি বিচাৰে দিব পাৰো।”

অকাৰণে কিতাপ-পত্ৰ, ডাৰিয়া আৰু তেওঁৰ ‘বীয়েৰ’ক এৰি থৈ গুচি যোৱা আৰু যোৱা একুৰি-বছৰে, যি ধৰাবন্ধা নিয়মত তেওঁৰ জীৱন আবৰ্তিত হৈ আহিছে তাৰ মাজৰপৰা ওলাই অহা—প্ৰথমে তেওঁৰ ওচৰত পাগলৰ উদ্ভট প্ৰস্তাৱ যেন লাগিল। কিন্তু তাৰ-পিছত মনত পৰিল, টাউন-হলত হোৱা কথা-বতৰাবোৰ, মনত পৰিল

টাউন-হলৰপৰা ওলাই অহাৰ পিছত বাটত তেওঁৰ বেয়া লগাৰ কথা।
তেনেহলে এই চহৰৰ মূৰ্খবিলাকে ভেওঁক পগলা বুলিহে ভাবে !
কথাটো মনত হোৱা মাত্ৰকে এই চহৰত তেওঁৰ আৰু এক-মুহূৰ্তও
থাকিবৰ মন নোযোৱা হ'ল। পোষ্টমাষ্টৰ বন্ধুৰ প্ৰস্তাৱটো তেতিয়াহে
তেওঁৰ মনত ধৰিলে।

“আপুনি ক'লৈ যাব খুজিছে ?” পোষ্টমাষ্টৰক তেওঁ সুধিলে।

“মস্কো, পিটাৰ্চবুৰ্গ, ব্ৰাৰ্শ্ব...ব্ৰাৰ্শ্বত মই পাঁচ বছৰ আছিলো।
আ-হা ! মোৰ জীৱনৰ সেই পাঁচটা বছৰ আটাইতকৈ সুখৰ আছিল।
কি সুন্দৰ চহৰ ! বন্ধু, মোৰ লগত ব'লক, চাব হয় নে নহয়।”

এই ঘটনাৰ ঠিক এসপ্তাহৰ পিছত
 আল্ৰেই ইয়েফিমিচক জিবনি লবলৈ কোৱা হ'ল, অৰ্থাৎ পদত্যাগ-পত্ৰ
 দাখিল কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হ'ল । অলপো উদ্বেগ প্ৰকাশ নকৰি
 তেওঁ পদত্যাগ-পত্ৰ পঠিয়াই দিলে । তাৰ পিছৰ সপ্তাহত ডাক-
 গাড়ীত উঠি মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ কাষত বহি তেওঁ ওচৰৰ বেল-
 ষ্টেচন অভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে । সিদিনা বতৰটো চৈঁচা আৰু স্নিগ্ধ
 আছিল ; আকাশ আছিল নীলা, বতাহ মৃদু । বেল-ষ্টেচন দুশ ভেঠ
 দূৰ । এইডোখৰ বাট অতিক্ৰম কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ দুদিন লাগিল ।
 দুবাতি জিবনি লবলগীয়া হ'ল ।

বাটত ডাক লবলৈ গাড়ী ঠায়ে ঠায়ে বৈছিল, যাত্ৰীবিশ্বাসকে
 সেইবোৰ ঠাইত চাহ খাইছিল, ঘোঁৰাকৈটাই জিবনি লব পাৰিছিল ।
 চাহৰ পাত্ৰ লেতেৰা দেখিলে বা গাড়ীত ঘোঁৰা জোৰোঁতে পলম
 হলে মিখাইল আভেৰিয়ানিচ খঙত জ্বলিপকি উঠিছিল । মূৰপৰা
 ভৰিলৈকে কঁপি কঁপি তেওঁ কৈছিল : “চুপ থাক ! কথা নকবি !”
 আৰু, গাড়ী চলিলে তেওঁৰ ককেচাচ আৰু পোলেণ্ড ভ্ৰমণৰ কাহিনী
 অবিৰামভাৱে কৈ গৈছিল । কিমান ৰোমাঞ্চকৰ ঘটনা ! কিমান যে
 মানুহৰ লগত তেওঁৰ পৰিচয় ! এই কথাবোৰ এনেভাৱে চিঞৰি
 আৰু চকু ডাঙৰ কৰি কৈছিল যে মানুহে শুনিলে মিছা কথা কোৱা
 বুলি ভাবিব । কথা কোৱাৰ সময়ত তেওঁৰ নিশ্বাস গৈ পৰিছিল
 আল্ৰেই ইয়েফিমিচৰ ঠিক মুখৰ ওপৰত, তেওঁ হাঁহিছিল ডাক্তৰৰ

কাৰণ নিচেই ওচৰত । ডাক্তৰে বৰ অশান্তি পাইছিল আৰু একান্ত-
মনে চিন্তা কৰাত তেওঁৰ অসুবিধা হৈছিল ।

খৰচ কমোৱাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁলোকে ভ্ৰমণ কৰিলে তৃতীয় শ্ৰেণীত ।
ধূমপান নকৰাসকলৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট খেলৰ ডবা এটাত উঠি বহিল ।
যাত্ৰীবিলাকৰ ভিতৰত আধাখিনিয়েই আছিল তেওঁলোকৰ শ্ৰেণীৰ ।
মিখাইল আভেৰিয়ানিচে অতি অলপ সময়ৰ ভিতৰতেই তেওঁলোকৰ লগত
বন্ধুত্ব কৰি পেলালে আৰু ইখন বেঞ্চৰপৰা সিখন বেঞ্চলৈ গৈ চিঞৰি
চিঞৰি তেওঁলোকক বুজাবলৈ ধৰিলে—তেওঁলোকে যাতে জঘনা
বেলবাটবোৰেৰে ভ্ৰমণ কৰিবলৈ অমান্তি হয় । তৎক্ষণি, সকলোতে
তৎক্ষণি ! ঘোঁৰাৰ পিঠিত উঠা আৰু বেলত উঠা কিমান পাৰ্থক্য
এতিয়া বুজিলে তো ! দিনত এশ ভেষ্ঠ অনায়াসে যাব শৰীৰত
অলপো কষ্ট অনুভৱ নকৰাকৈ । ...সোমেকা নামনি ঠাইৰপৰা পানী
সিঞ্চন কৰাৰ ফল কি হ'ল জানে নে—এতিয়া খেতিবাতি সিমান ভাল
নোহোৱাত পৰিছে । সকলোতে সেই একে বিশৃংখলা !...আন
কাকো কথা কবলৈ নিদি তেওঁ উত্তেজিত হৈ চিঞৰি কৈ যাবলৈ
ধৰিলে । তেওঁৰ অবিবাম চিঞৰ-বাখৰ, তাৰ মাজে মাজে বিকট
হাঁহি আৰু অঙ্গিভঙ্গিৰ কাৰণে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ বিৰক্ত হৈ উঠিল ।

‘আমাৰ মাজত কাক পগলা বুলি ভবা উচিত ?’ বিৰক্ত হৈ
আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে ভাবিবলৈ ধৰিলে । ‘মইতো সহযাত্ৰীবিলাকৰ
জীৱন অতিষ্ঠ কৰি তোলা নাই ।’ মই পগলা নে এই মই-বৰ
মানুহজন পগলা—যি নিজক বেলৰ ডবাটোৰ ভিতৰতে আটাইতকৈ
বুদ্ধিমান আৰু অসাধাৰণ ব্যক্তি বুলি ভাবিছে, যি এক মুহূৰ্ত্তৰ
বাবেও কাকো শান্তিত থাকিবলৈ দিয়া নাই !’

মস্কো আহি পালত মিখাইল আভেৰিয়ানিচে সামৰিক ষ্ট্ৰাইপ
থকা এটা জেকेट আৰু দাঁতিত বঙা ফিটা লগোৱা ট্ৰাউজাৰ
পিন্ধিলে । এটা সামৰিক ওভাৰ-কোট কান্ধত লৈ আৰু মূৰত এটা

সামৰিক টুপী পিন্ধি তেওঁ ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে । বাটত সেই পোছাকত দেখি সৈনিকবিলাকে তেওঁক চালাম দিলে । আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে তেওঁৰ বন্ধুৰ মাজত এনে এজন ব্যক্তি আৱিষ্কাৰ কৰিলে, যিয়ে গাঁৱলীয়া ভদ্ৰলোকৰ সকলো সদৃশ্য বিসৰ্জন দি মাত্ৰ দোষবিলাকহে অটুট ৰাখিছে । কোনো দৰকাৰ নাই, তথাপি তেওঁৰ আলপৈচান ধৰিবলৈ মানুহ থাকিব লাগিব । সমুখৰ মেজৰ ওপৰত জুইশলাটো আছে, তেওঁ নিজে দেখিবলৈ পাইছে, তথাপি লগুৱাটোক চিঞৰি মাতিব সেইটো তেওঁৰ হাতত তুলি দি যাবলৈ । বনিয়ন-পায়জামা পিন্ধি লিগিৰীৰ আগত ওলাবলৈ তেওঁ অলপো সংকোচ নকৰে । লগুৱা-বিলাকক তেওঁ 'তই' বুলি সম্বোধন কৰে—বয়সত তেওঁতকৈ ডাঙৰ হলেও ; আৰু খং উঠিলে সিহঁতক গৰু, গাধ ইত্যাদি বুলি গালি পাৰে । আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে জানিছিল, গাঁৱলীয়া ভদ্ৰলোকজনৰ চাল-চলন এনেকুৱাই—তথাপি তেওঁৰ মন বিবক্তিত ভৰি পৰিছিল ।

মিখাইল আভেৰিয়ানিচে প্ৰথমে তেওঁৰ বন্ধুক লৈ গ'ল ইভেৰস্কয়া মন্দিৰলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিবৰ কাৰণে । তেওঁ নিজে অত্যন্ত ভক্তিৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে—একেবাৰে মাটিত দীঘল দি পৰি । প্ৰাৰ্থনা কৰোঁতে কৰোঁতে দুই গালৰ ওপৰেদি তেওঁৰ চকুৰ পানী বাগৰি পৰিবলৈ ধৰিলে । প্ৰাৰ্থনা শেষ হ'লত গভীৰ হুমুনিয়াহ এৰি তেওঁ কলে :

“ঈশ্বৰত বিশ্বাস নাথাকিলেও প্ৰাৰ্থনাৰ এটা ফল আছে । বন্ধু, মূৰ্তিক চুমা খাওক ।”

আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে বিব্রত হৈ সমুখৰ ফালে হাউলি যন্ত্ৰৰ দৰে তেওঁৰ নিৰ্দেশ পালন কৰিলে ; কিন্তু মিখাইল আভেৰিয়ানিচে নিজৰ ওঁঠ দুটা মূৰ্তিটোক লগাই দি মূৰ জোকাৰিবলৈ ধৰিলে—চল্‌চলীয়া চকু আৰু আধা-ফুটা মাতেৰে কিবা এটা প্ৰাৰ্থনা জনালে । তাৰপিছত তেওঁলোক ফ্ৰেমলিনলৈ গ'ল, জাৰৰ-ঘণ্টা, জাৰৰ-কামান অকল দেখাই নহয় স্পৰ্শও কৰিলে । নৈৰ সিপাৰৰ মনোৰম দৃশ্য

টাই তেওঁলোক পুলকিত হ'ল । তাৰপিছত চেভিয়াৰৰ গিৰ্জা আৰু
ৰুমিয়ান্‌চেভৰ মিউজিয়াম চাবলৈ গ'ল ।

টেষ্টৰ বেণ্টোৰ্ণাত তেওঁলোকৰ আহাৰ সমাধা কৰিবলৈ গ'ল ।
মিখাইল আভেৰিয়ানিচে ভালেমান-পৰ গোঁফত হাত বুলাই বুলাই
খাদ্য-তালিকা পৰীক্ষা কৰিলে ; তাৰপিছত বেণ্টোৰ্ণাত নিয়মিতভাৱে
আহাৰ কৰাত অভ্যস্ত খাদ্য-বসিকৰ দৰে পৰিচাৰকক মাতি কলে :

“হেৰা, চাওঁচোন বাক আজি তুমি আমাক কি খুৱাব পাৰা ।”

ডাক্তৰে মস্কোৰ সকলো ঠাইতে ঘূৰিলে, চাবলগীয়া সকলো ঘূৰি-ফুৰি চালে ; আহাৰ কৰিলে, মদ খালে ; কিন্তু প্ৰত্যেক মুহূৰ্ততে তেওঁ মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ প্ৰতি বিৰক্তি বোধ কৰিবলৈ ধৰিলে । বন্ধুবৰৰ অবিৰাম সঙ্গ-উপস্থিতিয়ে তেওঁক অতিষ্ঠ কৰি তুলিলে । তেওঁৰ সঙ্গৰপৰা মুক্তি পাবৰ কাৰণে, নিজক তেওঁৰপৰা আঁতৰত ৰাখিবৰ বাবে ডাক্তৰ অস্থিৰ হৈ উঠিল ; আনহাতে আকৌ মিখাইল আভেৰিয়ানিচে সদায় বন্ধুৰ লগত থকা আৰু তেওঁক অনামনস্ক কৰি ৰখাটো এটা পবিত্ৰ কৰ্তব্য বুলি ভাবে । যেতিয়া চাবলৈ একো নাথাকে তেতিয়া কথা-বতৰা পাতি তেওঁ বন্ধুক ব্যস্ত ৰাখে । দুটা দিন আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে এই সকলোবোৰ সহ্য কৰি গ'ল, কিন্তু তৃতীয় দিনা বন্ধুক স্পষ্টভাৱে জনাই দিলে যে তেওঁৰ একো ভাল লগা নাই আৰু দিনটো ঘৰতে থাকাটোকে ঠিৰাং কৰিছে । বন্ধুৱে কলে, তেনেহলে তেৱোঁ ঘৰতে থাকিব । তেওঁ স্বীকাৰ কৰিলে যে তেওঁলোকৰ জিৰণিৰ প্ৰয়োজন, নহলে খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি ভৰিৰ ফালে আধা পৰিব । আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ বেৰৰ ফালে মুখ কৰি চোফাত শুই থাকিল আৰু দাঁত কামুৰি বন্ধুৰ কথা শুনি গ'ল । বন্ধুৱে তেওঁক আগ্ৰহেৰে বুজাবলৈ যত্ন কৰিলে যে এদিন নহয় এদিন ফ্ৰান্সে জাৰ্মানিক ধ্বংস কৰিবই, বুজাব খুজিলে যে মস্কো চহৰ দগাবাজেৰে ভৰি পৰিছে, বা এটা ঘোঁৰাক বিচাৰ কৰিবলৈ হলে তাৰ গুণৰ তালিকাখনেই যথেষ্ট নহয় । ডাক্তৰে অনুভৱ কৰিলে,

কদ্ধ উত্তেজনাতে তেওঁৰ বুকুৰ ভিতৰত ধপ্‌ধপনি উঠিছে আৰু কাণ দুখন ভোঁ-ভোঁৱাবলৈ ধৰিছে। তথাপি ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত তেওঁ বন্ধুক গুচি যাবলৈ বা মনে মনে থাকিবলৈ কব নোৱাৰিলে। সৌভাগ্যক্ৰমে ঘৰৰ ভিতৰত সোমাই থাকি মিখাইল আভেৰিয়ানিচ ভাগৰি পৰিল আৰু ছপৰীয়াৰ সাজ খোৱাৰ পিছত ফুৰিবলৈ ওলাই গ'ল।

নিৰলা পাঠ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে অপাৰ শান্তিৰ মাজত নিজক এৰি দিলে। কোঠালীটোত এতিয়া একমাত্ৰ প্ৰাণী তেওঁ—এই কথা ভাবি চোফাত এলাহ কৰি শুই থকা যে কি আনন্দ! নিৰ্জনতাৰ বাহিৰে প্ৰকৃত আনন্দৰ কথা কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। একান্ত নিৰ্জনতাৰ কামনাতেই বোধকৰো শাপভ্ৰষ্ট দেৱদূতে ঈশ্বৰক প্ৰতাৰণা কৰিছিল, কাৰণ নিৰ্জনতাবপৰা তেওঁলোক চিৰবঞ্চিত। এই কেইদিন যি দেখিছে বা শুনিছে সেই সম্বন্ধে তেওঁ ভাবিবলৈ যত্ন কৰিলে, কিন্তু কোনোমতেই মিখাইল আভেৰিয়ানিচক মনৰপৰা আঁতৰ কৰিব নোৱাৰিলে।

‘ভাবি আচৰিত হওঁ, এই মানুহজন বন্ধুপ্ৰীতি আৰু পৰোপকাৰৰ বাবে অফিচত ছুটী লৈ মোৰ লগত গুচি আহিল!’ বিৰক্তিব ডাক্তৰে ভাবিলে। ‘এনেকুৱা বন্ধুপ্ৰীতিতকৈ অবাঞ্ছনীয় বস্তু আৰু কি থাকিব পাৰে! তেওঁ পৰোপকাৰী, দয়ালু, ৰঙিয়াল, সেইকথা স্বীকাৰ কৰো—কিন্তু অসহ্য! কোনোমতেই তেওঁক সহ্য কৰিব নোৱাৰি। এবিধ মানুহ আছে যিসকলে ভাল ভাল স্ত্ৰানগৰ্ভ কথাৰ বাহিৰে আন একো নকয়, অথচ সংস্পৰ্শলৈ আহিলেই বুজিব পাৰি যে তেওঁলোক কিমান মূৰ্খ। এখেতো ঠিক তেনেকুৱাই।’

ইয়াৰ পিছৰ দিনবোৰত আৰু আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ অমুস্থতাৰ অজুহাতত ঘৰৰপৰা নোলাল। প্ৰায়ে বেৰৰ ফালে মুখ কৰি তেওঁ শুই থাকে। বন্ধুৱে যেতিয়া তেওঁক বুজাবলৈ যত্ন কৰে, তেওঁৰ অসহ্য

হয়। বন্ধুৰ অনুপস্থিতিত তেওঁ শান্তি পায়। দেশ-ভ্ৰমণলৈ অহা বাবে তেওঁৰ নিজৰ ওপৰতে ভীষণ খং উঠিল, লগে লগে খং উঠিল বন্ধুৰ ওপৰতো—কাৰণ দিনক দিনে যিদৰে বন্ধুৰ বলকনি বাঢ়িছে সেইদৰে বাঢ়ি গৈছে তেওঁৰ অন্তৰঙ্গতাৰ প্ৰয়াস। ফলত গভীৰ আধ্যাত্মিক চিন্তাত মনোযোগ দিয়া আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ পক্ষে অসম্ভৱ হৈ পৰিছে।

‘ইভান দিমিত্ৰিচে যি বাস্তৱ-জগতৰ কথা কৈছিল মই তাৰেই আতঙ্কত ভুগিছো,’—সাধাৰণ তুচ্ছ কথাৰ ওপৰলৈ উঠিবলৈ অক্ষম হৈ নিজৰ ওপৰতে খং উঠি তেওঁ ভাবিলে। ‘কিন্তু এইবোৰৰ কোনো অৰ্থ নাই...যেতিয়া ঘৰলৈ উভতিম, সকলো আকৌ আগৰ দৰেই চলিব।’

পিটাৰ্চবুৰ্গলৈ গৈও সেই একে অৱস্থা : দিনৰ পিছত দিন তেওঁ হোটেলৰ চোফাতে শুই কটাইছিল, উঠিছিল মাত্ৰ বীয়েৰ খাবলৈ।

মিখাইল আভেৰিয়ানিচে কলে যে আক পলম নকৰি এইবাৰ তেওঁলোক বাৰ্শ্বলৈ যাব।

“কিন্তু মই কেলেই বাৰ্শ্বলৈ যাম ?” অনুনয়ৰ স্মৃতি আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে কলে। “আপুনি অকলে যাওকগৈ, মোক উভতি যাবলৈ দিয়ক। অনুগ্ৰহ কৰি বাধা নিদিব।”

“সেইটো কেনেকৈ হব !” মিখাইল আভেৰিয়ানিচে আপত্তি জনাই কলে, “কিমান ধুনীয়া চহৰ ! মোৰ জীৱনৰ শ্ৰেষ্ঠ পাঁচটা বছৰ তাতেই কটাইছো।”

দুৰ্বল আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে জোৰ বা প্ৰতিবাদ কৰিব নোৱাৰে। অনিচ্ছাসত্ত্বেও তেওঁ বন্ধুৰ সৈতে বাৰ্শ্বলৈ যাবলগীয়া হ’ল। ইয়াতো তেওঁ ঘৰৰপৰাই নোলাল, চোফাত শুই শুইয়ে কটালে। নিজৰ ওপৰত, বন্ধুৰ ওপৰত হোটেলৰ চাকৰ—যিবিলাকে জেদ কৰি ৰুচ ভাষা বুজিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল—সিহঁতৰ ওপৰত তেওঁ খঙত

অগ্নিশৰ্মা হৈ থাকিল। ইফালে মিখাইল আভেৰিয়ানিচে সকলো সময়তে বং-ধেমালি কৰি সুস্থ শৰীৰে পুৰাবপৰা বাতিলৈকে পুৰনি বন্ধু-বান্ধৱবিলাকক বিচাৰি চহৰত ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা গোটেই বাতি তেওঁ বাহিৰতে কটাই দিছিল। এদিনাখন এক অচিনাকি ঠাইত বাতি কটাই পুৱা চকু-মুখ বঙা কৰি আউল-বাউল চুলি-পোছাকৰে অত্যন্ত উত্তেজিত অৱস্থাত আহি ওলাল। বহুত সময় কিবাকিবি বলকি বলকি কোঠালীটোৰ ইমূৰপৰা সিমূৰলৈ কিছুসময় অহা-যোৱা কৰিলে। এবাৰ হঠাৎ থমকি বৈ কলে :

“ইজ্জতেই হ’ল আটাইতকৈ ডাঙৰ বস্তু।”

তাৰপিছত আকৌ কিছুপৰ পায়চাৰি কৰি দুই হাতেৰে মূৰটো চেপি ধৰি কৰুণভাৱে তেওঁ কলে :

“সঁচাকৈয়ে ইজ্জততকৈ ডাঙৰ আন একো হব নোৱাৰে ! কি যে কুক্ষণত এই নবকলৈ অহাৰ কথা মূৰত সোমাইছিল। কিনো কম ভাই,” ডাক্তৰৰ ফালে ঘূৰি তেওঁ কলে, “সঁচাকৈয়ে আপুনি মোক ঘিণ কৰিব পাৰে : জুৱা খেলি টকা-পইচা সকলো হেৰুৱালো। আপুনি কিন্তু মোক এতিয়াই পাঁচ শ কবল ধাৰলৈ দিবই লাগিব।”

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে পাঁচ শ কবল উলিয়াই তেওঁৰ হাতত দি দিলে। তেতিয়াও মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ চকু-মুখ খং আৰু লাজত বঙা হৈ আছিল। অদৰকাৰীভাৱে কিছুমান শপত খাই টুপীটো পিন্ধি তেওঁ আকৌ ওলাই গ’ল। ছফটামানৰ পিছত ঘূৰি আহি ধুপুহ্ কৰে চকী এখনত বহি ফোপাই-জোপাই কলে :

“যি হওক, মোৰ ইজ্জতটো ৰক্ষা পৰিছে। ব’লক এইবাৰ পলাওঁ। এই কুলক্ষণীয়া চহৰখনত মোৰ আৰু এক মুহূৰ্তও থকাৰ ইচ্ছা নাই। দগাবাজৰ আড্ডা। চব অষ্ট্ৰিয়াৰ চোৰাংচোৱাৰ দল।”

দুই বন্ধু যেতিয়া দেশ-ভ্ৰমণ কৰি উলটিল তেতিয়া নভেম্বৰ মাহ, বাটে-ঘাটে ডাঠ বৰফ জমা হৈ আছে। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ ঠাইত

এতিয়া ডাক্তৰ খোবটভ অধিষ্ঠিত হৈছে। তেওঁ অৱশ্যে এতিয়াও নিজৰ পুৰণি ঘৰটোতে আছে। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ ঘূৰি আহি কেতিয়া হাস্পতালৰ কোৱাৰ্টাৰটো এৰি দিয়ে তাৰ বাবে অপেক্ষা কৰিছে। তেওঁৰ বান্ধনী বুলি পৰিচয় দিয়া সেই সৰল তিব্বোতাজনীয়ে কিন্তু ইতিমধ্যেই হাস্পতালৰ এটা কোঠাত থাকিবলৈ গৈছে।

হাস্পতাল সম্পৰ্কে নতুন নতুন মুখৰোচক উৰাবাতৰিয়ে চহৰ গৰম কৰি তুলিছে। মানুহে কোৱা-কুই কৰিছে যে সেই তিব্বোতাজনীয়ে হেনো চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টৰ লগত প্ৰায়ে কাজিয়া কৰে আৰু চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টে তাইৰ আগত আঁঠু লৈ ক্ষমা ভিক্ষা কৰে।

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে আহি পোৱাৰ দিনাখনেই থাকিবৰ বাবে ঘৰ বিচাৰি ওলাবলগীয়া হ'ল।

পোষ্টমাষ্টৰে ভয় ভয় কৰি আন্দ্রেই ইয়েফিমিচক সুধিলে, “বেয়া নাপাব কথা এটা সোধো, আপোনাৰ লগত টকা কিমান আছে?”

লগত যি আছিল হিচাপ কৰি ডাক্তৰে কলে :

“চিয়াশী কবল।”

“মই সেইটো জানিব খোজা নাই,” ডাক্তৰৰ উত্তৰ শুনি মিখাইল আভেৰিয়ানিচ যেন বিমোহিত পৰিল। তেওঁ ইতস্ততঃ কৰি আকৌ সুধিলে, “মানে—মই জানিব খুজিছো, বৰ্তমানে আপোনাৰ লগত সৰ্বমুঠ কিমান কবল আছে?”

যদিও মিখাইল আভেৰিয়ানিচে ডাক্তৰক সৎ আৰু ওখ মনৰ মানুহ বুলি ভাবে তথাপি তেওঁৰ ধাৰণা আছিল ডাক্তৰে অন্ততঃ কুৰি হেজাৰ কবল গোপনে লুকাই ৰাখিছে। এইমাত্ৰ যেতিয়া বৃদ্ধি পালে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ নিচেই দুখীয়া, ভিষ্কাৰীৰ তুল্য, জীৱন ধাৰণ কৰিবলৈও কোনো সম্ভাৱনা নাই, তেওঁ হঠাতে কান্দি পেলালে আৰু বন্ধুক দুই হাতেৰে আঁকোৱালি ধৰিলে।

বেলোভা নামেৰে নিম্ন-মধ্যবিত্ত

শ্ৰেণীৰ এগৰাকী মহিলাৰ ঘৰলৈ ইয়েফিমিচ উঠি গ'ল । বান্ধনি-ঘৰত বাদে সৰু ঘৰটোত মাত্ৰ তিনিটা কোঠালী আছিল । বাটৰ ফালে থকা কোঠালী দুটা ডাক্তৰে অধিকাৰ কৰিলে । ডাৰিয়া আৰু ল'ৰা-ছোৱালী তিনিটাৰে সৈতে ঘৰৰ-গৰাকিনী বান্ধনি-ঘৰ আৰু তৃতীয় কোঠালীটোত থাকিল । মাজে-সময়ে ঘৰৰ-গৰাকিনীৰ প্ৰেমিক আহিছিল ৰাতি কটাবলৈ । মানুহজন মাতাল আৰু প্ৰায়ে ইয়াক-তাক মাৰধৰ কৰিছিল । তাক দেখিলে ডাৰিয়া আৰু ল'ৰা-ছোৱালী কেউটিয়ে ভয়ত নিগনি যেন হৈ থাকিছিল । মানুহজনে বান্ধনি-ঘৰৰ চকী এখনত বহি ভদ্কাৰ বাবে চিঞৰিছিল । ঠাইডোখৰত তেতিয়া উশাহ লব নোৱাৰা অৱস্থা এটা হৈছিলগৈ । ডাক্তৰে তেতিয়া কান্দি থকা ল'ৰা-ছোৱালী কেইটিৰ কষ্ট সহ্য কৰিব নোৱাৰি নিজৰ কোঠালৈ আনি মজিয়াত বিচনা কৰি দিছিল । সিহঁতক শুৱাই দি ডাক্তৰে বৰ তৃপ্তি পাইছিল ।

আগৰ দৰেই তেওঁ পুৱা আঠ বজাত টোপনিৰপৰা উঠিছিল, তাৰপিছত চাহ খাই উঠি পুৱনি কিতাপ আৰু বাতৰিকাকত লৈ পঢ়িবলৈ বহিছিল । নতুন কিতাপ কিনিবলৈ তেওঁৰ টকা নাছিল । কিতাপবিলাক পুৱনি হোৱাৰ বাবেই হওক বা পৰিবৰ্তিত পৰিবেশৰ বাবেই হওক, স্বাভাৱিকতে এতিয়া আৰু তেওঁ পঢ়ি পঢ়ি আগৰ দৰে আপোন-পাহৰা নহয় । আনকি আজিকালি তেওঁ পঢ়িবলৈ লৈ ভাগৰিহে পৰিছিল । যাতে সময় অঘথা নষ্ট নহয়, তাৰবাবে

আজিকালি তেওঁ কিতাপৰ তালিকা তৈয়াৰ কৰাত আৰু প্ৰত্যেকখন কিতাপৰ পাছফালে লেবেল লগোৱাত লাগি গ'ল। পঢ়াশুনা কৰাতকৈ এই যান্ত্ৰিক কামটোত তেওঁৰ বেছি মন বহিল। এই লানি-নিছিগা পৰিশ্ৰমৰ ফলত তেওঁৰ ভাববিলাক ক্ষীণ হৈ আহিল। উকুঙা এটা মন লৈ তেওঁ কাম কৰি যাবলৈ ধৰিলে, আৰু তীব্ৰবেগে সময়বোৰ পাৰ হৈ গৈ থাকিল। আনকি ৰাফানি-ঘৰত ডাৰিয়াৰ লগত বহি আলুৰ বাকলি একত্ৰাবলৈ বা ডাঙৰ ডাঙৰ ঘেঁহুৰ দানা বাছিবলৈও তেওঁৰ অলপো আমনি নালাগিছিল। শনি আৰু দেওবাৰে তেওঁ গিৰ্জালৈ গৈছিল। চকু মুদি বেৰত আউজি ধৰ্মসঙ্গীত শুনিছিল, মাক-দেউতাকৰ, ইউনিভাৰ্চিটিৰ আৰু ধৰ্মৰ নানা কথা চিন্তা কৰিছিল, চিন্তা কৰি কৰি তেওঁ শান্তি আৰু বিষাদ অনুভৱ কৰিছিল। গিৰ্জা এৰি আহিবৰ সময়ত তেওঁৰ বৰ দুখ লাগিছিল, প্ৰাৰ্থনা সভা ইমান সোনকালে শেষ হৈ যোৱাৰ বাবে।

ইভান দিমিত্ৰিচৰ সৈতে কথা পাতিবলৈ ছুবাৰ তেওঁ হাস্পতাললৈ গৈছিল। আৰু প্ৰত্যেকবাৰেই তাক অস্বাভাৱিক উত্তেজিত আৰু ভীষণ খং উঠি থকা অৱস্থাত দেখিছিল; প্ৰত্যেকবাৰেই মিনতি কৰি তেওঁক কৈছিল—সি অকলে থাকিবলৈ বিচাৰে, ল'ৰামতীয়া কথাবোৰ আৰু তাৰ ভাল নালাগে। যিমান কষ্ট, যিমান যন্ত্ৰণা সি ভোগ কৰিছে তাৰ বিনিময়ত এই ছুবাচাৰী অমানুহবিলাকৰ ওপৰত তাৰ এটি মাত্ৰ ভিক্ষা—‘নিৰ্জন কাৰাবাস’। এইকণো সি পাব নোৱাৰে নে? ছুয়োবাৰেই আলেক্সেই ইয়েফিমিচে বিদায় লবৰ সময়ত তাক শুভচ্ছা জনোৱাত, ইভান দিমিত্ৰিচে বিকটভাৱে চিঞৰি কৈছিল:

“নৰকলৈ যোৱা!”

আকৌ এবাৰ যোৱাৰ প্ৰবল ইচ্ছা থকা সত্ত্বেও, যোৱা উচিত হব নে নাই আলেক্সেই ইয়েফিমিচে ভাবি ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে।

এৰি-অহা পুৰণি দিনবোৰত আলেক্সেই ইয়েফিমিচে ছুপৰীয়া খাই-বই

উঠি চিন্তামগ্ন হৈ মজিয়াত পাৰচাৰি কৰিছিল। এতিয়া তেওঁ আবেলিৰ চাহ-খোৱাৰ সময় নোহোৱালৈকে বেৰৰ ফালে মুখ কৰি চোফাত শুই কটায়। যিবোৰ সৰু সৰু কথা শুনৰপৰা আঁতৰাই পেলাব নোৱাৰে, সেইবোৰকে ভাবি থাকে। একুৰি বছৰৰো বেছি দিন চাকৰি কৰা সত্ত্বেও যেতিয়া তেওঁক পেকন বা এককালীন কোনো টকা দিয়া নহ'ল, তেতিয়া তেওঁ মৰ্মাহত হ'ল। তেওঁ যে খুব সততাৰে সৈতে কাম কৰিছিল সেই কথা তেওঁ নিজেও নাভাৰে। কিন্তু কামত সততা থাকক বা নাথাকক যেয়ে চাকৰি কৰিছে পেকন তেওঁৰ প্ৰাপ্য। আধুনিক যুগৰ ন্যায্যবিচাৰৰ মূল কথাই হৈছে পদমৰ্যাদা, সন্মান বা পেকন চাৰিত্ৰিক গুণ বা দক্ষতাৰ বাবে দিয়া নহয়, দিয়া হয় চাকৰিৰ কাৰণে—সেই চাকৰি যি ধৰণৰেই নহওক লাগে। সেয়ে যদি হয়, তেনেহলে তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত এই ব্যতিক্ৰম কিয় ? তেওঁৰ এতিয়া এটা ফুটাকড়িও নাই। দোকানৰ সমুখৰে যাবলৈ তেওঁৰ লাজ লাগে, জানোচা দোকানীৰ চকুৱে চকুৱে পৰে ! বীয়েৰৰ দাম বাবদ দোকানত বত্ৰিশ ৰুবল দাৰ হৈছে। ঘৰৰ-গৰাকিনী বেলোতাৰ পাবলগীয়াও তেওঁ শোধ কৰিব পৰা নাই। ডাৰিয়াই গোপনে ডাক্তৰৰ পুৰণি কিতাপ কিছুমান বেচি তেওঁৰ যৎকিঞ্চিৎ সন্মান ৰক্ষা কৰিছে আৰু ঘৰ-গৰাকিনীক কৈছে যে ডাক্তৰে অতি সোনকালেই বহুত টকা পাব।

গোটেই জীৱনৰ সঞ্চয় এহেজাৰ ৰুবল, তাকো দেশভ্ৰমণ কৰিবলৈ গৈ নিঃশেষ কৰি পেলোৱা বাবে তেওঁৰ নিজৰ ওপৰতে ভীষণ খং উঠে। এতিয়া সেই ৰুবলবিলাক থকাহেতেন কিমান যে সুবিধা হ'লহেতেন। ইপিনে আকৌ কোনেও তেওঁক অকলসৰে থাকিবলৈ নিদিয়ে। যেতিয়াই তেতিয়াই অসুস্থ সহকৰ্মীক চাবলৈ অহাটো খোবটো তেওঁৰ কৰ্তব্য বুলি ধৰি লৈছে। এই মানুহজন সম্পৰ্কীয় সকলো কথাই আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ বিৰুদ্ধে উৎপাদন কৰে—তেওঁৰ হুণ্টপুণ্ট চেহেৰা, তেওঁৰ অশিষ্ট অনুগ্ৰহব্যঞ্জক কথা কোৱাৰ ভঙ্গি,

যিদৰে তেওঁক 'বন্ধু' বুলি সম্বোধন কৰে সেইটো, তেওঁৰ আঁঠুলৈকে ঢকা বুটজোতা—এই আটাইবিলাকেই বিবক্তিকৰ । কিন্তু আটাইতকৈ বেছি অসহ্য, আল্লেই ইয়েফিমিচক চোৱামেলা কৰাটো খোবটভে তেওঁৰ কৰ্তব্য বুলি ভবাটো । খোবটভৰ ধাৰণা তেওঁ যেন সঁচাকৈয়ে আল্লেই ইয়েফিমিচক চিকিৎসা কৰিছে ! প্ৰত্যেকবাৰেই তেওঁ এবটলকৈ পটাচিয়াম ব্ৰোমাইড আৰু কিছু ছাই-বঙৰ পাউডাৰ লগত লৈ আহে ।

মিখাইল আভেৰিয়ানিচেও ভাবে, বন্ধুৰ লগত দেখা কৰা আৰু তেওঁক নিজৰ অৱস্থাৰ কথা পাহৰাই ৰখা তেওঁৰ কৰ্তব্য । অতি আপোন মানুহৰ দৰে, আৰু আনন্দিত হোৱাৰ ভাও জুৰি তেওঁ আল্লেই ইয়েফিমিচৰ কোঠালীত সোমায়, তেওঁক ভাৰসা দি কয়—
বেছ ভাল দেখিছো, স্বাস্থ্যৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছে । ঈশ্বৰে জানে, তেওঁৰ এই উক্তিৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ হ'ল বন্ধুৰ স্বাস্থ্য ঘূৰাই পোৱাৰ আশা তেওঁ একেবাৰেই এৰি পেলাইছে । ব্ৰাশত ধাৰলৈ নিয়া টকা তেওঁ ঘূৰাই দিয়া নাই । সেই লাজ আৰু নিজৰ অক্ষমতা ঢাকিবলৈ তেওঁ ডাঙৰ কৰি হঁহাৰ আৰু ধুনীয়া ধুনীয়া গল্প কোৱাৰ চেষ্টা কৰে । আজিকালি যেন তেওঁৰ ধুনীয়া গল্পৰ আৰু কথা-বতৰাৰ অন্ত নাই । এইবোৰ এতিয়া আল্লেই ইয়েফিমিচৰ ওচৰতহে নালাগে তেওঁৰ নিজৰ ওচৰতো যন্ত্ৰণাদায়ক হৈ উঠিছে । মিখাইল আহিলে সাধাৰণতে আল্লেই ইয়েফিমিচ তেওঁৰ ফালে পিঠি দি চোফাত শুই থাকে । দাঁত-মুখ কামুৰি শুনি গৈ থাকে তেওঁৰ বিবক্তিকৰ কথাবোৰ । যেন তেওঁৰ হৃদয়ত তৰপে তৰপে আৱৰ্জনা জমা হব ধৰিছে আৰু বন্ধুৰ আগমনেপ্ৰতি সেই তৰপবোৰ বেছিকৈ জমা হৈ হৈ ক্ৰমান্বয়ে ওখ হৈ উঠিছে । অবশেষত তেওঁৰ ভাব হবলৈ ধৰিলে ক্ৰমেই যেন তেওঁৰ উশাহ বন্ধ হৈ আহিছে ।

এই তুচ্ছ ভাবনাবোৰৰ হাত সাৰিবলৈ তেওঁ জোৰ কৰি চিন্তা কৰে—এদিন নহয় এদিন তেওঁ, খোবটভ, মিখাইল, আটাইবিলাকেই

এই পৃথিবীৰ বুকুৰপৰা নিশ্চিন্ন হৈ যাব। যদি কল্পনা কৰা যাব, আজিৰপৰা দহ লক্ষ বছৰৰ পিছত অশৰীৰী কোনো আত্মাই শূন্য পথেৰে গৈ থাকোঁতে এই ভূ-মণ্ডলক অতিক্ৰম কৰিবৰ সময়ত ইয়াত কি দেখিবলৈ পাব, তেওঁ দেখিবলৈ পাব মাত্ৰ বোকাৰ পিণ্ড আৰু নঙঠা শিলৰ স্তূপ। সংস্কৃতি, নীতি-নিয়ম, বিধি-ব্যৱস্থা সকলো-বোৰ সমূলক্ষে লোপ পাইছে; এডাল ছবি-বনো ক'তো গজি থকা নেদেখিব। সেয়ে যদি হয় তেনেহলে তেওঁৰ এই মানসিক যন্ত্ৰণা, দোকানীৰ আগত লাগ, অপদাৰ্থ এই খোবটভটো আৰু মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ জোৰ কৰি কৰা বন্ধুত্ব—এইবোৰৰ বাবে নো কিহৰ চিন্তা? এইবিলাক তুচ্ছ আৱৰ্জনা মাত্ৰ।

কিন্তু এই যুক্তিতো তেওঁ সাস্থনা নাপায়। যি মুহূৰ্ততে দহ লক্ষ বছৰ পিছৰ পৃথিবীখনৰ কল্পনা তেওঁ কৰে, লগে লগে দেখিবলৈ পায় সেই খোবটভটোৱে তেওঁৰ আঁঠুলৈকে ঢাক-খোৱা বুটজোতাযোৰ পিন্ধি এখন পাহাৰৰপৰা নামি আহিছে বা মিখাইল আভেৰিয়ানিচে ডাঙৰকৈ হাঁহিব ধৰিছে। তেতিয়াই তেওঁ শুনিবলৈ পায় মিখাইলে ভয়-সংকোচ কৰি কাণে কাণে কোৱা : “বাস্থত ধাবলৈ লোৱা টকা, ভাই বিশ্বাস কৰক কেইদিনমানৰ ভিতৰতে শোধ কৰি দিম—মই কথা দিছো।”

মিখাইল আভেৰিয়ানিচ এদিন

আবেলি আল্লেই ইয়েফিমিচৰ লগত দেখা কৰিবলৈ আহিছিল। তেতিয়া আল্লেই ইয়েফিমিচ চোফাত শুই আছিল। এনেতে হঠাৎ হাতত পোটাচিয়াম ব্রোমাইড লৈ খোবটভ আহি ওলাল। অতি কষ্টেৰে ডাক্তৰ আল্লেই ইয়েফিমিচ দুই-হাতৰ ওপৰত ভৰ দি কোনোমতে উঠি চোফাত বহিল।

“বান্ধে !” মিখাইল আভেৰিয়ানিচে আৰম্ভ কৰিলে, “আপোনাক কালিৰ তুলনাত আজি বহুত সুস্থ লাগিছে। সুন্দৰ, সঁচাকৈয়ে আপোনাক ভাল দেখিছো।”

“বন্ধু, সুস্থ হৈ উঠাৰ কথা ভাবিবৰ সময় হৈছে,” এটা হাঁহি মাৰি খোবটভে কথাত যোগ দিলে। “ৰোগমুক্তিৰ কাৰণে নিশ্চয় আপুনি অস্থিৰ হৈ উঠিছে !”

“চাব, কেনেকুৱা সবল-সুঠাম শৰীৰ লৈ আমি আকৌ সুস্থ হৈ উঠিম।” মিখাইল আভেৰিয়ানিচে আনন্দত হাঁহি হাঁহি কলে, “চাব, আক এশ বছৰ আমি জীয়াই থাকিম—থাকো নে নাই চাই লব।”

“এশ বছৰৰ কথা মই কব নোৱাৰো, কিন্তু একুৰি বছৰ অনায়াসে থাকিব।” সান্থনাৰ সুৰত খোবটভে কলে। বাক যি হওক সেইবোৰ ডাক্তৰ-দীঘল কথাৰে আচল কথাটোক ঢাকি ৰখাৰ চেষ্টাটো এতিয়া এবক।”

“হেঃ হেঃ !” মিখাইল আভেৰিয়ানিচ হাঁহি হাঁহি বাগৰি পৰিল । “আমি যে কি পদাৰ্থ আপুনি এতিয়াও জনা নাই, সময়ত জানিব পাৰিব । এইটো জানি থওক, ঈশ্বৰে কৰিলে অহা গৰমত আমি নিশ্চয় ককেচাচ্ অভিমুখে যাত্ৰা কৰিম—কি স্ফুৰ্তি । গোটেই দিন পাহাৰে পাহাৰে টলো টলো কৰি ঘূৰি ফুৰিম । ককেচাচৰপৰা উভতি অহাৰ পিছত কিজানিবা আমি দুয়ো দৰা হবলগীয়াই হয় !” চকু পিৰিকিয়াই মিখলাই আভেৰিয়ানিচে হাঁহি এটা মাৰিলে । “এইটোও জানি থওক, আমি আপোনাৰ বিয়া পাতিমেই, যদি পাতিব নোৱাৰো তেতিয়া কব....”

খঙত আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ মুখেৰে মাত নোলোৱা হ’ল । বুকুৰ ভিতৰত আৰম্ভ হ’ল ডবা-পিটা ধপ্ধপনি ।

“কিনো ধেমেলীয়া কথাবোৰ কৈছে !” এইবুলি কৈ তেওঁ উঠি থিৰিকীৰ কামলৈ গ’ল । “নিজে বুজিব পৰা নাই নে কিষে ধেমেলীয়া কথা কিছুমান আপোনালোকে কৈ আছে ।”

শান্ত আৰু নম্ৰভাৱে তেওঁ কথা কম বুলি ঠিক কৰিছিল, কিন্তু সাৱধান হোৱা সত্ত্বেও হঠাৎ হাত দুখন মুঠা মাৰি গূৰৰ ওপৰলৈ দাঙি ধৰিলে :

“মোক অকলে থাকিবলৈ দিয়ক !” তেওঁৰ চকু-মুখ বডা হৈ উঠিল, কঁপি কঁপি যিমান পাৰে জোৰে চিঞৰি হঠাৎ তেওঁ কৈ উঠিল, “গুচি যা ইয়াৰপৰা, দুয়োজনেই বাহিৰ হৈ যা ।”

মিখাইল আভেৰিয়ানিচ আৰু খোবটভ দুয়ো চক্-খাই উঠিল, দুয়ো থিয় হৈ কি কৰো কি নকৰোকৈ তেওঁৰ ফালে চাই ব’ল ।

“ওলাই যা বুলি কৈছে নহয় !” আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে একে সুৰতে আকৌ চিঞৰি উঠিল । “মুৰ্খ, গৰুহঁত ! কোনো দৰকাৰ নাই তহঁতৰ বন্ধু আৰু ঔষধৰ । জঘন্য, অসহ্য !”

হতভম্ব হৈ উভয়ে উভয়ৰ মুখলৈ চোৱাচুই কৰি কৰি মিখাইল

আভেৰিয়ানিচ আৰু খোবটত এখোজ দুখোজকৈ পিছুৱাই দুৱাৰৰ কাষলৈ গ'ল, তাৰপিছত তৎক্ষণাৎ ঘূৰি দুৱাৰডলি পাৰ হৈ কৰিডোৰটোত ভৰি দিলে। আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে পোটাচিয়াম ব্ৰোমাইডৰ বটলটো হাতত তুলি লৈ তেওঁলোকৰ ফালে দলি মাৰি দিলে। দুৱাৰত লাগি বটলটো টুকুৰাটুকুৰ হৈ গ'ল।

“তহঁত নৰকলৈ যা!” তেওঁলোকৰ পাছে পাছে খেদি কৰিডোৰটোলৈকে গৈ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিবলৈ আৰু চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, “যা, নৰকলৈ যা....”

তেওঁলোক গুচি যোৱাৰ পিছত আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ জৰ উঠা মানুহৰ দৰে কঁপিবলৈ ধৰিলে। কঁপি কঁপি তেওঁ চোফাত শুই পৰিল আৰু ঘূৰাই-পকাই একেবোৰ কথাৰে বলকিবলৈ ধৰিলে, “গৰুহঁত, মূৰ্খহঁত ক'ববাৰ ...।”

খং পৰি আহিলত প্ৰথমে মনত পৰিল মিখাইল আভেৰিয়ানিচৰ কথা। তেওঁৰ বৰ বেয়া লাগিল, বৰ লাজ লাগিল—মনৰ দুখত বেচেৰাই বৰ কষ্ট পাবলৈ ধৰিলে। কি সাংঘাতিক এটা ঘটনা ঘটি গ'ল। তেওঁৰ জীৱনত এনেকুৱা ঘটনা আগেয়ে কেতিয়াও ঘটা নাই। তেওঁৰ বিবেক-বুদ্ধি ক'লৈ গৈছিল? তেওঁৰ জীৱন-বহস্যবোধ আৰু দাৰ্শনিক উদাসীনতাইবা গৈছিল ক'লৈ?

লাজ আৰু অনুশোচনাত গোটেই ৰাতি ডাক্তৰৰ টোপনি নাছিল। পুৱা দহ বজাত পোষ্টমাষ্টৰৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিবলৈ তেওঁ ডাকঘৰ পালেগৈ।

গভীৰ সমবেদনাত মিখাইল আভেৰিয়ানিচে হুমুনিয়াহ পেলাই বন্ধুৰ হাত দুখন আঁকোৱালি লৈ কলে, “হৈ যোৱা ঘটনাক লৈ এতিয়া আৰু কোনো আলোচনাৰ দৰকাৰ নাই। ‘গতস্য শোচনা নাস্তি’। লিউবাভকিন!”—বুলি তেওঁ ইমান জোৰে চিঞৰি দিলে যে আটাই-কেইজন কৰ্মচাৰী আৰু তাত থকা বাহিৰা মানুহবিলাক চক্-খাই

উঠিল। “এই, এখন চকী লৈ আহ !...উস্ অক’মান বব নোৱাৰা নে ?” দুখীয়া তিৰোতা এগৰাকীক লক্ষ্য কৰি তেওঁ চিঞৰি কলে। তিৰোতাগৰাকীয়ে খিৰিকীৰে এখন বেজিষ্টাৰি চিঠি দিবলৈ হাত সূমুৱাই দিছিল। “দেখা নাই নে, মই ব্যস্ত আছো ? অ’ যাবলৈ দিয়ক, যি হবৰ হৈ গৈছে,” আন্দ্রেট ইয়েফিমিচৰ ফালে চাই তেওঁ দৰদীৰ নিচিনাকৈ কলে। “থিয় হৈ আছে কেলেই, বহক, অনুগ্ৰহ কৰি বহক।”

সম্পূৰ্ণ এক মিনিট তেওঁ হাতৰ তলুৱাৰে নিজৰ ঠুঁটো মোহাৰি আকৌ কলে :

“এক-মুহূৰ্তৰ বাবেও মই বেয়া পোৱা নাই। অসুস্থ হোৱাটো যে কি ভাৰ মই ভালদৰেই জানো। ডাঃ খোবটভ আৰু মই দুয়ো কালি আপোনাৰ ৰোগৰ আক্ৰমণ দেখি বৰ ভয় খাইছিলো। আপোনাৰ সম্বন্ধে আমি দুয়ো বহুত সময় আলোচনা কৰিছো। কেলেই বাক আপুনি ৰোগটোক অৱহেলা কৰিছে ? দৰাচলতে আপুনি কিন্তু এইদৰে থকাটো একেবাৰেই উচিত হোৱা নাই। বন্ধু হিচাপে আপোনাক কথা এঘাৰ কওঁ, বেয়া নাপাব,” মিখাইল আভেৰিয়ানিচে ফুচ ফুচাই যেনেকৈ কথা কবলৈ ধৰিলে যেন তেওঁ কাণে কাণেহে কথা কৈছে, “আপুনি যি পৰিবেশৰ মাজত বাস কৰিছে সি মুঠেই স্বাস্থ্যকৰ নহয় : আবদ্ধ ঘৰ, চাৰিওফালে আৱৰ্জনা, সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ কোনো নাই, চিকিৎসা কৰিব তাৰো কোনো উপায় নাই...ডাক্তৰে আৰু মই -- আমি দুয়ো আপোনাক অনুৰোধ কৰিছো, আমাৰ উপদেশ মানি চলক : আপুনি হাস্পতাললৈ যাওঁকগৈ। তাত খোৱা-বোৱা যথেষ্ট পুষ্টিৰ, আপোনাৰ সেৱা-শুশ্ৰূষাৰো তাত কোনো ক্ৰটি নহব, আনহাতে আপোনাৰ অসুখৰো উপযুক্ত চিকিৎসা হব। ইয়েভ্‌গেনি ফিওডাভিচ আপোনাৰ-মোৰ ওচৰত যিমানেই হোজা-গাঁৱলীয়া মানুহ নহওক লাগে, ডাক্তৰ হিচাপে কিন্তু তেওঁ বৰ চোকা। তেওঁৰ ওচৰত

নিৰ্ভৰ কৰিব পাৰি। আপোনাক চোৱা-মেলা কৰিব বুলি তেওঁ মোৰ আগত শপত খাইছে।”

পোষ্টমাষ্টাৰৰ গভীৰ আন্তৰিকতাপূৰ্ণ কথা শুনি আৰু হঠাতে তেওঁৰ চকুলো নিগৰি পৰা দেখি আল্ৰেই ইয়েফিমিচ অভিভূত হ’ল।

“বান্ধে, সিহঁতক বিশ্বাস নকৰিব,” বন্ধুৰ বুকুত হাত দি আল্ৰেই ইয়েফিমিচে ফুচ্‌ফুচাই কলে, “বিশ্বাস নকৰিব সিহঁতৰ কথাত। সকলো মিছা! মোৰ ক’ত ভুল হৈছে জানে নে? যোৱা একুৰি বছৰত এজন মাত্ৰ বুদ্ধিমান মানুহৰ লগত মোৰ সাক্ষাৎ হৈছে, আৰু সি হৈছে এজন পগলা মানুহ। মই অলপো অসুস্থ নহওঁ। মাত্ৰ এটা পাপচক্ৰৰ মাজত মই আবদ্ধ হৈ পৰিছো, আৰু তাৰপৰা মোৰ পৰিত্ৰাণো নাই। মই আৰু একোলৈকে ভয় নকৰো, আপোনালোকৰ যি মন যায় তাকে কৰিব পাৰে।”

“হাম্পতাললৈ যাওকগৈ।”

“য’লৈকে নিনিয়ক লাগে মই আৰু একোকেই পৰোৱা নকৰো। মন কৰিলে আপোনালোকে মোক জীৱন্ত-সমাধিও দিব পাৰে।”

“শপত খাওক যে ইয়েভ্‌গেনি ফিওডৰভিচৰ নিৰ্দেশ আপুনি মানি চলিব!”

“বাক শপত খালো। কিন্তু মই তুনাই আপোনাক কওঁ, মই এটা পাপচক্ৰত আবদ্ধ হৈ পৰিছো। এতিয়াৰপৰা সকলো, আনকি মোৰ শুভাকাঙ্ক্ষীসকলৰ আন্তৰিক সমবেদনাও এটি মাথোন উদ্দেশ্য সাধনত নিযুক্তি থাকিব—মোৰ ধ্বংস। মোৰ জীৱন যে শেষ হৈ আহিছে, সেই কথা বুজাব সাহসকণ মোৰ আছে—এৰা নিশ্চয় আছে।”

“কিন্তু আপুনি নিশ্চয় আৰোগ্য লাভ কৰিব।”

“সেই কথা কৈ আৰু কি লাভ আছে?” আল্ৰেই ইয়েফিমিচে বিৰক্তিতে কলে। “জীৱনৰ শেষছোৱা প্ৰায় প্ৰত্যেকেই এনেকুৱা

অৱস্থাৰ মাজেদিয়েই পাৰ হবলগীয়া হয়। আপোনাক যেনিবা কোৱা হ'ল আপোনাৰ যকৃত বা মূত্ৰাশয় বেয়া হৈছে, নাইবা হৃদযন্ত্ৰৰ গোলমাল দেখা দিছে, সেইবাবে আপুনি ততালিকে চিকিৎসা আৰম্ভ কৰি দিলে। অথবা, তেওঁলোকে হয়তো কলে আপুনি পগলা বা ডকাইত। মুঠতে যি মুহূৰ্ততে ৰাইজৰ কুদৃষ্টি আপোনাৰ ওপৰত পৰিল, জানিব আপুনি পাপক্ৰমত আবদ্ধ হৈ পৰিল। হেজাৰ চেষ্টা কৰিলেও আৰু তাৰপৰা মুক্তি নাপায়। মুক্ত হবলৈ যদি চেষ্টা কৰে নেথিবলৈ পাব, বেছিকৈহে আপুনি মেৰপাকত পৰিছেগৈ। বৰঞ্চ তেনে চেষ্টা নকৰাটোৱেই ভাল, কাৰণ তাৰপৰা উদ্ধাৰ পোৱা মানুহৰ সাধাৰ বাহিৰ। অন্ততঃ মোৰ তো সেয়ে বিশ্বাস।”

ইতিমধ্যে কাউটাৰৰ সিপাৰে এটা সৰুসুৰা ভিৰ হৈ পৰিছে। সিহঁতৰ কামত পলম হোৱা দেখি আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচ নিদায় জবৰ কাৰণে থিয় হ'ল। মিখাইল আভেৰিয়ানিচে আকৌ এবাৰ তেওঁক শপত খুৱাই লৈ দুৱাৰমুখলৈ গৈ আঙুৱাই দিলে।...

সিদিনাখনেই সন্ধিয়া খোবটভ তেওঁৰ ভেড়াৰ চামৰাৰ জেকেট আৰু আঁঠুলৈকে ঢাকখোৱা বুটজোতাযোৰ পিন্ধি হঠাৎ আহি ওলালহি। যেন একোৱেই হোৱা নাছিল, তেনে ভাবত তেওঁ কলে:

“ককাইদেউ, এটা দৰকাৰত আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিলো। এজন ৰোগীৰ চিকিৎসা সংক্ৰান্ত এটা আলোচনাত মোৰ লগত সহযোগিতা কৰিব পাৰিব নেকি জানিবলৈ আহিলো। যাব নেকি?”

আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে ভাবিলে খোবটভে তেওঁক বাহিৰলৈ উলিয়াই নি ঘূৰাই ফুৰাই অলপ অনামনস্ক কৰি ৰাখিব খোজে অথবা তেওঁক অলপ টকা ঘটাব সুযোগ দিব খুজিছে। ইয়াকে ভাবি কোট আৰু টুপী পিন্ধি খোবটভৰ লগত তেওঁ ওলাই গ'ল। কালি কৰা তেওঁৰ অন্যায় আচৰণৰ বাবে পৰাচিতৰ এই সুযোগ পাই তেওঁ আনন্দিত হ'ল। খোবটভে কালিৰ ঘটনাৰ কথা এবাৰো নুলিয়ালে

দেখি আল্লেই ইয়েফিমিচে ভাবিলে নিশ্চয় তেওঁ বেয়া পোৱা নাই ।
কৃতজ্ঞতাত খোবটভৰ প্ৰতি তেওঁৰ মন উপচি পৰিল । এনেকুৱা
এজন মূৰ্খ-অসভ্য মানুহৰো যে ইমানখিনি বুদ্ধি-বিবেচনা থাকিব পাৰে
ভাবি তেওঁ আচৰিত হ'ল ।

“আপোনাৰ ৰোগী ক'ত ?” আল্লেই ইয়েফিমিচে সুধিলে ।

“হাস্পতালত । বহুত দিনৰেপৰা মই ভাবিছো এই ৰোগীটোক
আপোনাক এবাৰ দেখুৱাওঁ...এইটো এটা বৰ আচৰিত 'কেচ' ।”

“তেওঁলোক আহি হাস্পতালৰ নঙলামুখ পালেহি । হাস্পতালৰ
প্ৰধান ঘৰটো পাৰ হৈ তেওঁলোকে মানসিক ৰোগী থকা ঘৰটোৰ ফালে
আগবাঢ়িল । কিবা কাৰণত দুয়ো নিমাত হৈ পৰিছিল । তেওঁলোকক
সোমাই আহিবলৈ দেখি আগৰ দৰে নিকিটা উঠি পোন হৈ থিয়
হ'ল ।

“ইয়াত এজন ৰোগীৰ হাঁওফাঁওত এটা গোলমাল দেখা দিছে ।”
আল্লেই ইয়েফিমিচক লগত লৈ ৱাৰ্ডত সোমাই খোবটভে ফিচ্‌ফিচ্‌,
কৰে কলে । “আপুনি ইয়াতে খন্তেক-পৰ বহক, এক মিনিট, মই
এক্সিয়াই আহিছো । মই ষ্টেথিস্কোপটো লৈ আহোঁ ।”

এইবুলি কৈ তেওঁ ওলাই গ'ল !

লাহে লাহে একাব হৈ আহিছে ।

মুখখন গাঁকত গুজি দি দিমিত্ৰিচ শুই আছে । একাগ্ৰি হোৱা মানুহজন
অলব-অচৰ হৈ নীৰৱে কান্দি আছে । তাৰ মাত্ৰ ওঁঠ দুটা লৰিছে ।
শকত-আবত খেতিয়কটো আৰু প্ৰাক্তন ডাক-পিয়নটো টোপনিত
লালকাল । ব়াৰ্ডৰ ভিতৰখন নিমাত নিতাল ।

ইভান দিমিত্ৰিচৰ বিচনাৰ দাঁতিত বহি আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে
অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে । কিন্তু আধা-ঘণ্টাবো ওপৰ হ'ল খোবটভ
ঘূৰি নাছিল । তেওঁৰ সলনি, বোগীয়ে পিন্ধা হাস্পতালৰ এযোৰ
পোছাক, কিছুমান কাপোৰ-কানি আৰু এযোৰ চটিজোতা হাতত লৈ
ব়াৰ্ডৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল নিকিটা ।

“ভ্ৰজুৰ, এই পোছাকযোৰ পিন্ধক,” বোগীয়ে পিন্ধা পোছাকযোৰ
ডাক্তৰ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ ফালে আগবঢ়াই দি শান্ত নিকদেগভাৱে
নিকিটাই কলে । “এইখন আপোনাৰ বিচনা,” ৬ নম্বৰ ব়াৰ্ডৰ মজিয়াত
ক্লু-লগোৱা তক্তাপোছবোৰৰ এখন শূন্য বিচনালৈ আঙুলিয়াই দি সি
আকৌ কলে । “কোনো চিন্তা নকৰিব ভ্ৰজুৰ, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত সকলো
আপোনাৰ সহ্য হৈ যাব ।”

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ চকুৰ আগত সকলো জলজল-পটপট হৈ
ফুটি উঠিল । মুখেৰে একো নামাতি নিকিটাই দেখুৱাই দিয়া বিচনা-
খনত তেওঁ উঠি বহিল । নিকিটা বৈ থকা দেখি অনিচ্ছাসত্ত্বেও পিন্ধি
থকা কাপোৰ-কানিবোৰ সোলোকালে ; তাৰপিছত হাস্পতালৰ

পোছাকযোৰ পিন্ধিবলৈ চেষ্টা কৰিলে । তেওঁ দেখিলে পাৰুজামাটো একেবাৰেই চুটি, কামিজটো বৰ দীঘল আৰু হাম্পতালৰ হলৌ-চোলাটোৰপৰা ভেকেটা-ভেকেট গোক গুলাইছে ।

নিকিটাই আকৌ এবাৰ দোহাবিলে, “ভগৱানে কৰিলে আপোনাৰ স-ক-লো সহ্য হৈ যাব ।”

আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ কাপোৰ-কানিবোৰ হাতত তুলি লৈ সি কোঠালীটোৰপৰা ওলাই গ’ল । যাবৰ সময়ত দুৱাৰখন জপাই থৈ গ’ল ।

‘সকলোবোৰেইতো একে,’ লাজ লাজ কৰি হলৌচোলাটো পিন্ধি আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে ভাবিলে, ‘নতুন পোছাকত কয়েদীৰ লগত বেছ মিলিছে । ফককোট, ইউনিফৰ্ম বা গাউনটো……সকলোবোৰ একে……’

কিন্তু তেওঁৰ ঘড়ীটো ? জেপত থকা নোট-বহীটো ? তেওঁৰ চুৰটবোৰ ? তেওঁৰ কাপোৰ-কানিবোৰ নিকিটাই ক’লৈ লৈ গ’ল ? জীৱনত বোধকৰো তেওঁ আৰু কেতিয়াও ট্ৰাউজাৰ, ওৱেষ্টকেট আৰু বুটজোতা পিন্ধিবলৈ নাপাব । প্ৰথমে এই আটাইবোৰকে তেওঁৰ বৰ আচৰিত আৰু দুৰ্বোধ্য যেন লাগিল । ডাক্তৰ আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচৰ এতিয়াও নিজৰ ওপৰত দৃঢ়-বিশ্বাস আছে । এতিয়াও তেওঁ বিশ্বাস কৰে ঘৰ-গৰাকিনী বেলোভাৰ ঘৰ আৰু ৬ নম্বৰ ৱাৰ্ডৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই, বিশ্বাস কৰে এই জগতৰ সকলো অৰ্থহীন, মাত্ৰ বাহিৰত জাকজমক । তথাপি তেওঁৰ হাত কঁপিবলৈ ধৰিলে, ভৰি ঢেঁগ হৈ আহিল ; ইভান দিমিত্ৰিচে টোপনিৰপৰা উঠি তেওঁক হাম্পতালৰ পোছাক পিন্ধি থকা দেখিবলৈ পাব, এই চিন্তাত হতাশ হৈ পৰিল । হঠাতে তেওঁ থিয় হ’ল, অস্থিৰভাৱে কোঠালীটোত অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে, তাৰপিছত আকৌ বহি পৰিল ।

আধা-ঘণ্টা পাৰ হৈ গ’ল, তাৰপিছত এঘণ্টা । সেইদৰে তাত বহি থাকি তেওঁৰ অসহ্য লাগিল । তেওঁ ভাগৰি পৰিল । সম্পূৰ্ণ

এটা দিন বা এটা সপ্তাহ অথবা এই মানুহবোৰৰ দৰে বছৰৰ পিছত বছৰ এইটো ঘৰত বাস কৰা জানো সম্ভৱ ? কিছুসময় তেওঁ বহি কটাইছিল, তাৰপিছত উঠি বিচনাবোৰৰ মাজত অলপ খোজ কাঢ়িলে, আকৌ বহিল। তেওঁ খিৰিকীৰ কাষত গৈ বাহিবলৈ চাব পাৰে, আৰু কোঠালীটোত পায়চাৰি কৰিব পাৰে। তাৰপিছত... তাৰপিছত তেওঁ কি কৰিব ?... শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে তাত সদায় বহি থাকিব আৰু ভাবিব !... নাই, নহয়, সেইটো কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে।

আন্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে বিচনাত দীঘল দিলে, লগে লগে আকৌ উঠি বহিল। চোলাৰ হাতটোৰে কপালৰ চঁচা ঘামবোৰ মচি পেলালে। মুখৰপৰা শুকান মাছৰ দুৰ্গন্ধ ওলোৱা যেন অনুমান হ'ল। থিয় হৈ কোঠালীটোত তেওঁ আকৌ পায়চাৰি কৰিবলৈ ধৰিলে।

“ভুল বুজিছে,” অসহায়ভাৱে হাত দুটা শূন্যত মেলি দি তেওঁ কৈ উঠিল, “বথাটো তেওঁলোকক শুধৰাই দিবই লাগিব, মোৰ সম্বন্ধে তেওঁলোকে ভুল ভাবিছে।...”

তেনেতে ইভান দিমিত্ৰিচ সাৰ পালে। সি উঠি গালত হাত দি বহিল। এবাৰ মজিয়াতে থুৱাই দিলে। তাৰপিছত সি থৰ লাগি ডাক্তৰৰ ফালে চাই ব'ল। সি যেন একো বুজিব পৰা নাই। পিছ-মুহূৰ্ততে টোপনিৰ জাল কাটি গৈ তাৰ মুখত দেখা দিলে এটা পৈশাচিক উলাহৰ ভাব।

“বুঢ়া, সিহঁতে তেন্তে তোমাকো ইয়াত আনি সুমুৱাইছে !” সি সুধিলে। টোপনিৰ আৱেশত এতিয়াও তাৰ মাতটো গধুৰ হৈ আছে, চকু এটা ভালদৰে মেলখোৱা নাই। “সুন্দৰ, আপোনাক ইয়াত দেখিবলৈ পাই সুখী হলো। আপুনি আনৰ তেজ শুহি লোৱাৰ সলনি এইবাৰ তেন্তে সিহঁতে আপোনাৰেই তেজ শুহিব। আ-হা কি চমৎকাৰ কথা।”

“ভুল বুজাৰ ফলতেই এনেকুৱা ঘটনা ঘটিবলৈ পাইছে,” আন্দ্ৰেই

ইয়েফিমিচে লাহেকৈ কলে। ইভান দিমিত্ৰিচৰ কথাত তেওঁ ভয়
থালে। কান্ধ জোকাৰি তেওঁ আকৌ কলে, “নিশ্চয় ভুল বুজিয়েই
এই কাম কৰা হৈছে !”

আকৌ এবাৰ মজিয়াতে থুৱাই দি ইভান দিমিত্ৰিচে বিচনাত
দীঘল দিলে।

“অভিশপ্ত জীৱন !” সি কৈ গ’ল, “ই যে কিমান বিষাক্ত আৰু
কষ্টকৰ ! তাৰ কাৰণ—থিয়েটাৰ বা অপেৰাত যেনেকৈ দেখিবলৈ
পোৱা যায়, দুখভোগৰ পিছত পুৰস্কাৰ লাভ বা মোক্ষ লাভত জীৱনৰ
পৰিণতি, এই জীৱনৰ কিন্তু তেনেকুৱা কোনো পৰিণতি নঘটিব।
মৃত্যুৱেই এই জীৱনৰ শেষ পৰিণতি। দুজনমান কৰ্মচাৰী আহি শ’টো
তুলি নি মৰা-ৰখা ঘৰটোলৈ লৈ যাব।...‘কুচ পৰোৱা’ নাই...সিপুৰীত
আমি উৎসৱ পাতিম। ভয় দেখুৱাই সিহঁতৰ মূৰৰ চুলিবোৰ বগা
কৰিহে এবিম।”

এনেতে মোচেইকা ঘূৰি আহিল। কোঠালীত ডাক্তৰক দেখিবলৈ
পাই হাত এটা আগবঢ়াই দি সি খুজিলে :

“এটা কোপেক দিয়া !”

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে খিৰিকীৰ
কাষলৈ গৈ বাহিৰৰ পথাৰৰ ফালে চাই পঠিয়ালে। একাৰ হৈ
আহিছে, পূব-আকাশত স্নিগ্ধ, সেন্দূৰীয়া জোন উঠিছে। হাস্পাতাল-ঘৰৰ
বেৰখনৰপৰা বেছি দূৰৈত নহয়—সাত শ ফুটৰো কম—বগা, ওখ
ঘৰটো। তাৰ চাৰিওফালে শিলৰ প্ৰচীৰ। সেইটোৱেই জেলখানা।

‘এয়েই তেন্তে বাস্তৱ পৃথিৱী!’ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে ভাবিলে।
ভাবি তেওঁৰ ভয় লাগিল।

সকলোবোৰ কি ভয়ঙ্কৰ—জোনটো, জেলখানাটো, দেৱালত পোত
খাই থকা লোৰ থিয় গোঁজবোৰ, দূৰৈত জ্বলন্ত কলঘৰটোৰ চিমনিৰে
ওলোৱা জুইৰ শিখাবোৰ।... তেওঁৰ পাছফালে কোনোবাই যেন এটা
ভূমুনিয়াহ এৰিলে। ঘূৰি চাই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে দেখিলে এজন
মানুহ, তাৰ গোটেই বুকুখন জুৰি আছে বহুত তৰা আৰু নানা তৰহৰ
বিভিন্ন আকৃতিৰ পদক। সূচতুৰ চাৱনিৰে সি চকু পিৰিকাই হাঁহিছে।
...এই দৃশ্যও ভয়ঙ্কৰ।

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে নিজক বুজাবলৈ যত্ন কৰিলে, জোনটোত বা
জেলখানাৰ সোঁ ঘৰটোত অস্বাভাৱিক একো নাই।... মানসিক সুস্থ
মানুহেওতো সন্মানসূচক পদক বুকুত আৰি ঘূৰি ফুৰে। আৰু সময়ত
সকলোবোৰেই গেলি-পচি বোকাত পৰিণত হয়গৈ। ইমান চেষ্টা
কৰিও নিৰাশাত তেওঁ হঠাতে জঁই পৰি গ’ল। দুই হাতেৰে
খিৰিকীৰ দীঘল লোহাৰ-বড্‌ ছুডালত ধৰি জোকাৰি দিবলৈ চেষ্টা
কৰিলে। লোহাৰ বড্‌বিলাক টান, অলপো নলবিল।

তাবপিছত নিজৰ ভয় ভাবটোক দূৰ কৰিবলৈ তেওঁ ইভান দিমিত্ৰিচৰ কাষলৈ গৈ তাৰ বিচনাৰ দাঁতি এটাত বহিল।

“বন্ধু, মই মনৰ বল হেৰুৱাই পেলাইছো,” কপালৰ চোঁচা ঘামৰ টোপালবোৰ চোলাৰ হাতটোৰে মচি পেলাই বীণ মাতোৰে তেওঁ কলে, “মোৰ মনৰ বল আক নাই।”

“কেলেই, দাৰ্শনিক তত্ত্ব গাবলৈ যত্ন কৰক,” উত্তিকিঙৰ মূৰত ইভান দিমিত্ৰিচে কলে।

“হে ভগৱান, হে ঈশ্বৰ…… অ, এৰা আপুনিযেই এদিন কৈছিল নহয়—কচিয়াত যদিও কোনো দাৰ্শনিক মতবাদ নাই তথাপি ইয়াৰ প্ৰত্যেকজন মানুহে, আনকি কুলি-মজুৰবিলাকেও দাৰ্শনিক তত্ত্বকথা গায়। কিন্তু সাধাৰণ কুলি-মজুৰবিলাকৰ দৰ্শন-বক্তৃতাপৰা কাৰ কি ক্ষতি হয় ?” আত্মেই ইয়েফিমচৰ মাতত যেন কান্দোনৰ মূৰ ফুটি উঠিল, অথবা সেইদৰে কথা কৈ তেওঁ হাতো বাৰ্ডৰ লগৰীয়াবিলাকৰ সহানুভূতি লাভৰ চেষ্টা কৰিছিল। “তেনেহলে নো কিয় এই বিদ্ৰূপৰ হাঁহি ? সাধাৰণ মানুহে কি কৰিব ? একোতেই যেতিয়া তৃপ্তি নাই তেতিয়া দাৰ্শনিক তত্ত্বকথা কোৱাত বাদে সিহঁতৰ কৰিবলৈ নো আছে কিটো ? ……যদি স্বাধীনচেতা, বুদ্ধিমান, শিক্ষিত, আত্ম-মৰ্যাদাসম্পন্ন মানুহ এজনে ভগৱানৰ প্ৰতীকৰূপে এই অসভ্য লেতেৰা সৰু চহৰখনত ডাক্তৰি কৰিবলগা হয়, তেনেহলে গোটেই জীৱন জোকৰ দৰে তেজ শোহা আৰু সৰিয়হৰ পটি বন্ধাত আত্মনিয়োগ কৰাৰ বাহিৰে আকনো তেওঁৰ কি উপায় আছে। এয়ে তেওঁৰ বিধিলিপি। ডাক্তৰিৰ নামত নৰহত্যা, খুন—ছিঃ কিমান নীচ কাৰ্য, কি পৈশাচিক মনোবৃত্তি, কি কুৎসিত-বীভৎস ! উঃ ভগৱান !”

“আপুনি যিহকে তিহকে গাব ধৰিছে। ডাক্তৰ হ'বলৈ যদি আপোনৰ ইমানেই অনিচ্ছা আছিল, তেন্তে মন্ত্ৰী নহ'লগৈ কেলেই ?”

“নাই, নহয়, কোনেও একো কৰিব নোৱাৰে !” বন্ধু, আমি যে বৰ দুৰ্বল... মই উদাসীন আছিলো, মনৰ আনন্দত ধীৰ-স্থিৰভাৱে সকলো কথা বিচাৰ কৰিছিলো ; কিন্তু যি মুহূৰ্ততে বাস্তৱ-জীৱনৰ সমুখীন হলো, লগে লগেই মনৰ বল সমূলি নাইকিয়া লৈ গ’ল... দেহ-মন ভাগি গৈছে... আমি দুৰ্বল, আমি দুৰ্ভগীয়া... আপুনিও । আপুনি বুদ্ধিমান, আপোনাৰ মন ওখ—বহুত মহৎ গুণ লৈ আপুনি জন্মিছিল । কিন্তু জীৱন-যাত্ৰাৰ আৰম্ভণিতেই আপুনি ক্লান্ত আৰু অসুস্থ হৈ পৰিছে... দুৰ্বল, সকলোৱেই দুৰ্বল—ভীৰু, নিস্তেজ ।”

এন্ধাৰ হৈ অহাৰ লগে লগে ভয় আৰু অপমানৰ উপৰিও বিশেষ জৰুৰী কিবা এটাই আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ দেহ-মনক খুচিয়াবলৈ ধৰিলে । অবশেষত বুজিলে সেইটো আন একো নহয়—তেওঁৰ চুৰট আৰু বীয়েৰৰ নিচা !

“মই এতিয়াই আহিছো...” তেওঁ কলে । “সিহঁতক কওঁগৈ ইয়াত এটা লেম দি যাবলৈ... মই এই অন্ধকাৰ সহ কৰিব নোৱাৰা হৈছো... উস্ একেবাৰেই অসহ্য...”

আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে গৈ দুৱাৰখন খোলাৰ লগে লগে নিকিটাই একেজোপে আহি আগভেঁটি ধৰিলে ।

“ক’লৈ যায় ?” সি সুধিলে । “নাই, যাব নোৱাৰে, এতিয়া বিচনা এৰি যোৱা নিষেধ আছে ।”

এই অপ্ৰত্যাশিত ব্যৱহাৰত আচৰিত হৈ আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে কলে, “মাত্ৰ কেইমিনিটমানৰ বাবে মই এবাৰ বাহিৰলৈ যাম, সোঁ চোতালত অলপ খোজকাঢ়িবলৈ !”

“নাই, নোৱাৰে, লুকুম নাই । আপুনি নিজেও সেইকথা জানে ।”

নিকিটাই দুৱাৰখন জপাই পিঠিটোৰে হেঁচি ধৰিলে ।

“কিন্তু মই বাহিৰলৈ যোৱাৰপৰা কাৰ কি ক্ষতি হব ?” কান্ধটো জোকাৰি আন্দ্রেই ইয়েফিমিচে সুধিলে । “নিকিটা, মই একো বুজা

নাই ।... কিন্তু বাহিবলৈ মই যাবই লাগিব !” ভঙা মাতেৰে তেওঁ কলে, “মই যামেই !”

“এইদৰে চিঞৰ-বাখৰ কৰি অযথা ইয়াৰপৰা যাবলৈ চেষ্টা নকৰিব,” নিকিটাই ডবিয়াই উঠিল ।

ইভান দিমিত্ৰিচে হঠাৎ জঁপ এটা মাৰি চিঞৰি দিলে । “এইটো অত্যন্ত অপমানজনক, লাজৰ কথা ! আনক বাহিবলৈ যোৱাত হকাবধা কৰিবলৈ ইয়াৰ কি অধিকাৰ আছে ? মই ভালদৰেই জানো, আইনত স্পষ্ট কোৱা আছে যে বিনা বিচাৰে কাৰো স্বাধীনতা হৰণ কৰা নচলিব ! এইটো নিতান্ত জোৰ-জুলুম ! একেবাৰে স্বেচ্ছাচাৰিতা !”

“নিশ্চয় ই স্বেচ্ছাচাৰিতা !” অপ্ৰত্যাশিত সমৰ্থনত উৎসাহিত হৈ আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে কলে । “মই বাহিবলৈ যাব বিচাৰো, মই যামেই । মোক হকাবধা কৰিবলৈ কাৰো কোনো অধিকাৰ নাই । শুনা, নিকিটা মই কৈছো, মোক যাবলৈ দিয়া ।”

“এই জানোৱাৰ, শুনা নাই নেকি ?” ছৱাৰত ভুকুৱাই ইভান দিমিত্ৰিচে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে । “খোল বুলিছো, নহলে ছৱাৰ ভাঙি পেলাম ! পিশাচটো ক’ৰবাৰ !”

“ছৱাৰ খোল !” খঙত কঁপি-জপি আল্দ্ৰেই ইয়েফিমিচে চিঞৰি উঠিল । “খুলি দে সোনকালে !”

“চিঞৰি থাক !” ছৱাৰৰ সিপাৰৰপৰা নিকিটাই উত্তৰ দিলে । “চিঞৰ কিমান পাৰ !”

“আণ্টন ইয়েভগেনি ফিওডৰভিচক এবাৰ মাতি আনগৈ । ক’গৈ, এক মিনিটৰ বাবে মই তেওঁক মাতি পঠিয়াইছো ।”

“নমতাকৈয়ে তেওঁ কালিলৈ আহিব ।”

“সিহঁতে আমাক কেতিয়াও বাহিবলৈ যাবলৈ নিদিব !” ইভান দিমিত্ৰিচে কলে । “ইয়াতে মৰি গেলি-পচি নোযোৱালৈকে আমাক এৰি নিদিয়ৈ ।...উস্ ভগৱান ! সিপুৰীত নৰক বুলি একোৱেই নাই,

সঁচা নে ? এইটোও সঁচা নে যে এই পিণাচবিলাকক হেনো ক্ষমা
কৰা হব ? ক'তো ন্যায় বিচাৰ নাই নেচি ?... এই দগাবাজ, ছুৱাৰ
খোল—মোৰ উশাহ বন্ধ হৈ আহিছে !” গাৰ জোৰে ছুৱাৰখনত
খুন্দিয়াই সি ভঙা মাতৰে চিঞৰি উঠিল, “ছুৱাৰত থেকেচি-খুন্দিয়াই
মোৰ সুৰ ফালি পেলাম ! খুনী, ডকাইতহঁত ক'ববাৰ !”

হঠাৎ নিকিটাই ছুৱাৰখন খুলিলে । তাৰপিছত হাত আৰু
আঁঠুৰে আন্দ্রেই ইয়েফিমিচক ঠেলি একাষে নিলে, লগে লগে তেওঁৰ
ঠিক মুখতে এটা প্ৰচণ্ড ঘোচা বহুৱাই দিলে । আন্দ্রেই ইয়েফিমিচৰ
ভাব হ'ল যেন লুণীয়া এটা উত্তাল তৰঙ্গই তেওঁক সম্পূৰ্ণৰূপে বুৰাই
পেলালে আৰু ঠেলি নি বিচনাৰ ওপৰত লুটিবাগৰ খুৱাই পেলাই
দিলে । মুখত তেওঁ সঁচাকৈয়ে লোণৰ সোৱাদ অনুভৱ কৰিছিল ।
নিশ্চয় তেওঁৰ দাঁতৰ গুৰি কাটি গৈ তেজ ওলাইছে । ওপঙি উঠিব-
লৈহে যেন তেওঁ ওপৰৰ ফালে হাত দুটাৰে থেপিয়াবলৈ ধৰিলে,
আৰু হাতত পাই ওচৰৰ বিচনা এখনৰ চুক এটাত থাৰুটি ধৰিলে ।
লগে লগে বুজিলে নিকিটাই তেওঁৰ পিঠিত আকৌ ছুৱাৰ ঘোচা
বহুৱালে !

ইভান দিমিত্ৰিচে বিকটভাৱে চিঞৰি দিলে । ভাবিলে সিও
বোধকৰো এতিয়া মাৰ খাব লাগিব ।

তাৰপিছত সকলো নিমাত । থিৰিকীৰ লোহাবোৰৰ ফাকেৰে
জোনৰ ক্ষীণ পোহৰ আহি পৰিছে । মজিয়াত পৰা ছাটো দোখ
ধাৰণা হৈছিল যেনিবা এখন জালহে পাতি থোৱা আছে । আটাই-
বোৰেই ভয় লগা । দুনাই মাৰৰ ভয়ত আন্দ্রেই ইয়েফিমিচ শিলৰ
মূৰ্তিৰ দৰে নিশ্চল হৈ পৰি আছিল । কোনোবাই যেন কাচিৰে
তেওঁৰ বুকুৰ, পেটৰ কেইটুকুৰামান মাংস চকলিয়াই নিলে । যন্ত্ৰণাত
থাকিব নোৱাৰি তেওঁ গাঁকটোকে কামুৰি ধৰিলে, দাঁত কৰচিবলৈ
ধৰিলে—তেনেতে এই মহাবিশৃংখলাৰ মাজৰপৰা বিজুলী-ঢেৰেকনিৰ

দৰে চাঁত্ কৰে এটা চিন্তাই তেওঁৰ মন আৱৰি পেলালে। অসহ্য,
উস্ কি সাংঘাতিক সেই চিন্তা—জোনৰ পোহৰত একোটা ক'লা ছাঁৰ
দৰে লগা ৬ নম্বৰ বোৰ্ডৰ এই মানুহবোৰে দিনৰ পিছত দিন,
বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি, তেওঁ এতিয়া ভোগ কৰাৰ নিচিনাকৈয়ে,
ধাৰাবাহিকভাৱে যন্ত্ৰণা ভোগ কৰি আহিছে।

অথচ কি আচৰিত, যোৱা একুৰি বছৰৰো বেছি দিনে তেওঁ
এই সাধাৰণ সত্য কথাটো জনা নাছিল বা জানিবলৈ ইচ্ছা কৰা
নাছিল। তেওঁ না জানিছিল—এই যন্ত্ৰণা সম্পৰ্ক বিন্দুগাত্ৰ ধাৰণাও
তেওঁৰ নাছিল। গতিকে তেওঁ নিৰ্দোষ। ইত্যাদিবোৰ যুক্তিৰে
এতিয়া যিমানৈ সাস্থ্যনা লাভৰ চেষ্টা নকৰক কিয়, বিবেকে—নিকিটাৰ
দৰেই নিৰ্দয় আৰু অনমনীয় তেওঁৰ বিবেকে তেওঁৰ গোটেই দেহ-মনৰ
ওপৰত হিমপ্ৰবাহ বোৱাই দি গ'ল। তৎক্ষণাত তেওঁ জাঁপ মাৰি
উঠিল। ইচ্ছা হ'ল টে'বু ফালি চিঞৰি দিয়ে। ইচ্ছা হ'ল, দৌৰি
গৈ নিকিটা খোবটভ, চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টক, হাম্পতালৰ সহকাৰীৰ
খুন কৰি তাৰ পিছত নিজকে খুন কৰে। কিন্তু মুখেৰে এয়া
মাতো নোলাল, ভৰি দুটা তেওঁৰ ইচ্ছাত নচলা হ'ল। ফোঁপাই-
জোপাই তেওঁ গাৰ হলৌ-চোলাটো আৰু কামিজটো টানি-আঁজুৰি
ফালি পেলালে—অজ্ঞান হৈ বিচনাত দাঁঘল দি পৰি থাকিল।

পিহদিনাখন পুৱা যেতিয়া সাৰ

পালে তেতিয়া তেওঁৰ মূৰত দপ্‌দপনি, কাণৰ ভিতৰত ভোঁ-ভোঁৱনি আৰু শৰীৰৰ প্ৰতিডাল হাড়ৰ বনকননি অনুভৱ কৰিলে। যোৱাৰাতি নিজৰ দুৰ্বলতাৰ কথা মনত পৰিলত তেওঁৰ বৰ লাজ লাজ লাগিল। কাপুৰুষৰ দৰে তেওঁ ব্যৱহাৰ কৰিছে, আনকি জোনটোকো তেওঁ ভয় কৰিছে; আৰু যিটো কথাই তেওঁৰ মনত উদয় হৈছিল বা তেওঁ ভাবিছিল, সকলো অকপটে প্ৰকাশ কৰি পেলাইছে। তেওঁৰ অনুভূতি, তেওঁৰ চিন্তাধাৰা যে তেনেকুৱা হ'ব পাৰে—যেনেকৈ অতৃপ্ত সাধাৰণ মানুহৰ মুখৰপৰা দাৰ্শনিক তত্ত্বকথা ওলায়—তাক তেওঁ কেতিয়াও কল্পনাও কৰিব পৰা নাছিল। এতিয়া কিন্তু তেওঁৰ কোনো এটা কথাৰ বাবেই চিন্তা-ভাবনা নাই।

খোৱা-বোৱা তেওঁ একোকেই নকৰিলে—নিঘাত নিশ্চলভাৱে বিচনাত কুচি-মুচি হৈ শুই থাকিল।

ইজন-সিজনকৈ সকলোৱে আহি প্ৰশ্ন কৰিলত তেওঁ ভাবিলে, 'যাৰ যি মন যায় কৈ থাকক, মই উত্তৰ নিদিওঁ....মই আৰু একোৰেই পৰোৱা নকৰো।'

দুপৰীয়াৰ আহাৰৰ পিছত মিখাইল আভেৰিয়ানিচে তেওঁক চাবলৈ আহিল—লগত আনিছিল এক পেকেট চাহ আৰু এক পাউণ্ডমান জুজুব-ফল। ডাৰিয়াও আহিল, ডাক্তৰৰ বিচনাৰ দাঁতিত এঘণ্টামান থিয় হৈ ব'ল—মুখত তাইৰ নিৰ্বাক শোকৰ ছাঁ। অবশেষত

আছিল ডাক্তৰ খোবটত । তেওঁ আনিছিল 'পোটাচিয়াম ব্ৰোমাইড্' ।
ঘাবৰ সময়ত তেওঁ কোঠালীটোত বুনা জলাবলৈ নিকিটাক কৈ
গ'ল ।....

গধূলি সন্ধ্যাস ৰোগত আল্ৰেই ইয়েফিমিচ ঢুকাল । প্ৰথমে,
জ্বৰ উঠি আহিলে যেনেকৈ জ্বৰ লাগে আৰু গা বেয়া লাগে,
তেনেকুৱা অনুভৱ কৰিছিল ; গোটেই গাতে কিবা এক অসহ্য অস্থিৰ
যন্ত্ৰণা বিয়পি পৰা যেন লাগিছিল—আনকি আঙুলিৰ আগবোৰ-
লৈকেও । যন্ত্ৰণাটো যেন তেওঁৰ পেটৰপৰা উঠি আহিছিল মূৰলৈকে,
চকু আৰু কাণেৰে যেন ঠেলি বাহিৰ ওলাই আহিব খুজিছিল ।
চকুৰ আগত সকলো বস্তু প্ৰথমে সেউজীয়া তাৰপিছত ক্ৰমে ধোৱা
বৰণীয়া আৰু অস্পষ্ট হৈ আহিল । আল্ৰেই ইয়েফিমিচে বুজিলে
এয়ে শেষ, মৰণ নিচেই ওচৰত । তেওঁৰ মনত পৰিল, ইভান
দিমিত্ৰিচ, মিখাইল আভেৰিয়ানিচ, আৰু আন আন লক্ষ কোটি
মানুহে অমৰত্বত বিশ্বাস কৰে । সঁচাকৈয়ে অমৰত্ব বুলি জানো
কোনো বস্তু আছে ? থাকিলেও কিন্তু অমৰ হোৱাৰ কোনো আকাংক্ষা
তেওঁৰ আৰু নাই । খন্তেকৰ বাবে এই কথাবোৰ তেওঁ ভাবিছিল ।
তেওঁ দেখিবলৈ পাইছিল, অদ্ভুত ধুনীয়া আৰু মনোমোহা বলুগা
হৰিণাৰ পাল এটা চকুৰ আগেদি দৌৰি পাব হৈ গৈছে । আগ-
দিনাখন তেওঁ এই হৰিণাৰ কথা পঢ়িছিল ।... এজনী গাঁৱলীয়া
তিৰোতাই যেন হাত এখন তেওঁৰ ফালে আগুৱাই দিলে, হাতত
এখন ৰেজিষ্টাৰি চিঠি....মিখাইল আভেৰিয়ানিচে কিবা যেন কলে ।
ভাৰ—পিছত স-ক-লো নাইকিয়া হ'ল ! চকুৰ আগত একাৰ নামি
আছিল, আল্ৰেই ইয়েফিমিচ অসাব হৈ পৰিল—তেওঁৰ জ্ঞান চিৰ-
দিনৰ কাৰণে বিলুপ্ত হৈ গ'ল ।

ছজন পৰিচাৰকে হাত দুটা আৰু ভৰি দুটাত ধৰি তেওঁক দাঙি নি
প্ৰাৰ্থনা-ঘৰটোত থৈ আহিল। পলকহীন মেল-থাই থকা চকুৰে
মেজৰ ওপৰত ডাক্তৰ আল্ৰেই ইয়েফিমিচ পৰি থাকিল। 'ৰাতি
জোনৰ পোহৰে তেওঁৰ গায়ে-মুখে, গোটেই শৰীৰৰ ওপৰতে স্নিগ্ধ-
শীতল পৰশ বুলাই দিলে।... পিছদিনাখন পুৱা চেৰগেই চেৰগেইচে
ক্ৰুচৰ সমুখত থিয় হৈ ভক্তিপূৰ্ণ প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰি তেওঁৰ প্ৰাক্তন
প্ৰধানৰ চকুৰ-পতা দুটা জাপ খুৱাই দিলে।

তাৰ পিছদিনাখন আল্ৰেই ইয়েফিমিচক কবৰ দিয়া হ'ল।
কবৰ দিবৰ সময়ত মৃতকৰ ওচৰত উপস্থিত আছিল অকল মিখাইল
আভেৰিয়ানিচ আৰু ডাবিয়া।

সমাপ্ত

For more books like this keep on visiting
<http://blogasom.blogspot.com>